

The Place Names of Sarpol-e Zahab Region from Third Millennium BCE to the Early Islamic Period

Samer Nazari^{*}, Kamal Aldin Niknami^{}**

Sajjad Alibaigi^{*}**

Abstract

Place names play a significant role in revealing information about a region in terms of history, geography, and linguistics. Due to its unique geographical location, the Sarpol-e Zahab region has long been considered a connecting region between the Mesopotamian plains and the Zagros highlands. Numerous archaeological finds, including inscriptions, kudurrus, seals, geographical maps and written sources, from the time of the Early Dynasties of Sumer to the Early Islamic period, refer to this region by various names. Ḫalman, Chalonitis, Chala, Albania, Hulwan, Halah, Walashfarr, and Shadh Firuz are some of the names associated with this geographical area. The aim of this research is, firstly, to study the place names attributed to this area in different periods and, secondly, to record the information available in various sources in order to draw up a typology table of the place names relating to this area. This will help us to better understand the political, cultural, and economic conditions and the types of settlements in this region. The results show that, in addition to the variety of the place names used for this region, it has witnessed the diversity and dynamics of multiple religions as well as many political and civil activities. While the motivation and purpose behind most of the names attributed to this region cannot be discerned, political governance and the geographical environment can be considered the main factors in these attributions.

Keywords: Typology, Place Name, Sarpol-e Zahab, Ḫalman, Hulwan, Walashfarr.

* Ph.D. Candidate of Archaeology, University of Tehran (Corresponding Author), nazarisamer@yahoo.com

** Professor of Archaeology, University of Tehran, kniknami@ut.ac.ir

*** Associate Professor of Archaeology, Razi University, Kermanshah, sadjadalibaigi@gmail.com

Date received: 21/11/2023, Date of acceptance: 23/05/2024

Introduction

The study of toponyms is a field that provides valuable insights from linguistic, archaeological, geographical, and historical perspectives for reconstructing the cultural landscape of any region. Each toponym essentially has a long history behind it. Researchers believe that names given to a region were designated by individuals within a specific timeframe and for particular reasons, and sometimes these names have changed over time due to various factors (Tent, 2015: 67). In archaeological studies, examining material culture, form, function, and location can also help determine the timing and reason behind the selection of a toponym (Jones, 2016). The Sarpol-e Zahab area, due to its unique geographical location as part of the extension of the Great Khorasan Road, has always been a significant settlement hub between the Zagros mountains and the lowlands of eastern Mesopotamia, attracting various communities from prehistoric times to the present. Because of its strategic location, Sarpol-e Zahab has been referred to as the "Gate of Asia" by some orientalist (Herzfeld, 1920:1). This geographical and settlement significance has led to the use of various names over different periods, including Halman, Chalontis, Chala, Albania, Hulwan, Halah, Walashfarr, and Shadh Firuz. While the motivations behind some of the names attributed to the Sarpol-e Zahab region are not always discernible, in some cases, one can observe the influence of the environment or the prevailing political power in the area. The objective of the present research is to identify and classify the toponyms associated with the Sarpol-e Zahab region from the Early Dynasties of Sumer to the Early Islamic period. Efforts will also focus on clarifying the types of documents that reference this region and to determine the information that can be extracted from these documents.

Research Method

This research methodology is based on library studies with a historical approach. This study aims to examine and analyze the cultural landscape of Sarpol-e Zahab from the third millennium BCE to the early Islamic period, using various texts and documents. Ultimately, efforts have been made to identify the different toponyms associated with this cultural landscape and, if possible, to investigate the factors influencing the selection of these place names.

Conclusion

Sarpol-e Zahab, due to its location along the major route of Greater Khorasan, its proximity to the powerful states of Mesopotamia, and its status as a border region at

various times, has always attracted significant attention. The political and cultural events, as well as the environmental and geographical conditions associated with this area, have been extensively documented in historical and archaeological sources. This geographical location, along with its favorable environmental conditions, has played a crucial role in attracting human groups from ancient times to the present day. According to numerous sources, ranging from the Early Dynasties of Sumer to the Early Islamic period, associated with the historical geography of Sarpol-e Zahab, various names and terms such as Ḫalman, Chalonitis, Chala, Albania, Hulwan, Halah, Walashfarr, and Shadh Firuz have been used for this region. Among these names, the term Ḫalman was used from the Old Babylonian period to the Neo-Assyrian era in inscriptions, which can indicate the political and geographical significance of this region. During the Seleucid and Parthian periods, place names such as Chala and Chalonitis were mentioned, while during the Sasanian and Islamic periods, names like Hulwan, Walashfarr, and Shadh Firuz were associated with this region. While the reasons for using some of these names are not clear, it appears that the selection of the place name Ḫalman and its likely continuity as Hulwan in later periods may have been influenced by the environmental conditions of the region, likely due to the flow of the Alvand River. In addition to environmental factors, political considerations have also played a significant role in the selection of place names for this region, as evidenced by some titles that include the names of Sasanian kings. While the motivations and meanings behind some of these terms used for the region are not clearly traceable through historical-archaeological studies, detailed linguistic studies can potentially supplement these shortcomings. Syriac sources have been overlooked as a significant resource in studies of the Sasanian period, particularly in examining the political and cultural events of this region and the broader Zagros region. Examining these sources reveals the presence of kings and high-ranking officials in the region, elucidates many names and positions, religious events, constructions, religious minorities, the transition of cities from diocesan to metropolitan status, describes the geographical environment, and traces the routes taken by rulers and kings in the Sarpol-e Zahab region.

Bibliography

- Abdi, K. and G. Beckman (2007), "An Early Second-Millennium Cuneiform Archive from Chogha Gavaneh, Western Iran", *Journal of Cuneiform Studies*, vol. 59, 39-91.
- Ahmed, K. M. (2012), *The Beginnings of Ancient Kurdistan (c. 2500-1500 BC): A Historical and Cultural Synthesis*, Doctoral Thesis, Leiden University.

- Albright, W. F. (1925), "A Babylonian Geographical Treatise on Sargon of Akkad's Empire", *Journal of the American Oriental Society*, vol. 45, 193-245.
- Albu, E. (2014), *The Medieval Peutinger Map: Imperial Roman Revival in a German Empire*, Cambridge: Cambridge University Press.
- Alibaigi, S. and G. MacGinnis (2023), "The Bamu Stela, Shahr-i Fadak, and Tapeh Shaho: Why Were so Many Monuments Erected around Mount Bamu?", *Bulletin of the American Society of Overseas Research*, vol. 389, 99-119.
- Alibaigi, S. et al. (2020), "Longitude 45 East: New Evidence for one of the Oldest Political Frontiers in the Ancient World", *Journal of Near Eastern Studies*, vol. 79, no. 1, 21-40.
- Alkhafaji, N. and G. Marchesi (2020), "Naram-Sin's War against Armanum and Ebla in a Newly-Discovered Inscription from Tulul al-Baqarat", *Journal of Near Eastern Studies*, vol. 79, no. 1, 1-20.
- al-Mas'ūdī, A. (1970), *Al-Tanbīh wa al-Ishrāf*, Translated by: Abolghasem Payandeh, Tehran: Bungāh-i Tarjume va Nashr-i Kitāb, [In Persian].
- Al-Tha'ālibī, A. (1949), *Shahname-ye Tha'ālibī*, Translated by Mahmood Hedayat, Tehran: Majlis, [In Persian].
- Bastani Rad, H. and D. Mardukhi (2013), "Typology of Toponyms in Historical Geography of Iran", *Historical Researches of Iran and Islam*, vol. 7, no. 12, 21-50, [In Persian].
- Biggs, R. D. (1974), *Inscriptions from Tell Abū Šalābikh*, Chicago and London: The University of Chicago.
- Biglari, A., S. Alibaigi, and M. Beyranvand (2018), "The Stele of Sarab-e Sey Khan: A Recent Discovery of a Second-Millennium Stele on the Iranian–Mesopotamian Borderland in the Western Zagros Mountains", *Journal of Cuneiform Studies*, vol. 70, no. 1, 27-36.
- Billerbeck, A. (1898), *Das Sandschak Suleimania und dessen Persische Nachbarlandschaften zur Babylonischen und Assyrischen Zeit: Geographische Untersuchungen unter Besonderer Berücksichtigung Militärischer Gesichtspunkte*, Leipzig: E. Pfeiffer.
- Billerbeck, M. (2006), *Stephani Byzantii Ethnica*, vol. I, Germany: Walter De Gruyter.
- Borger, R. (1970), "Vier Grenzsteinurkunden Merodachbaladans I. von Babylonien. Der Teheran-Kudurru, SB 33, SB 169 und SB 26", *Archiv für Orientforschung*, Band. 23, 1-26.
- Bostock, J. (1855), *The Natural History of Pliny*, London: Henry G. Bohn.
- Brinkman, J. A. (1967), *Materials and Studies for Kassite History*, vol. 1, Chicago: The Oriental Institute of the University of Chicago.
- Brinkman, J. A. (1968), *A Political History of Post-Kassite Babylonia, 1158-722 B.C.*, Roma: Pontificium Institutum Biblicum.
- Brock, S. (1979), "Syriac Historical Writing: A Survey of the Main Sources", *Journal of the Iraqi Academy (Syriac Corporation)*, vol. 5, no. 25, 1-30.
- Brooks, E. W. (1910), *Eliae Metropolitae Nisibeni Opus Chronologicum*, Leipzig: Harrassowitz.
- Budge, E. A. W. (1893), *The Book of Governors: The Historia Monastica of Thomas, Bishop of Margā A.D. 840, Edited from Syriac Manuscripts in the British Museum and Other Libraries*, vol. 2, London: Kegan, Paul, Trench, Trübner and Co.

297 Abstract

- Chabot, J. B. (1902), *Synodicon Orientale ou Recueil de Synodes Nestoriens*, Paris: Imprimerie Nationale.
- Chaumont, M. L. (1974), "Études d'Histoire Parthe. III: Les villes fondées par les Vologèse", *Syria*, vol. 51, no. 1/2, 75-89.
- Chiera, E. (1934), *Joint Expedition with the Iraq Museum at Nuzi IV: Proceeding in Court*, Philadelphia: University of Pennsylvania.
- Cole, S. and P. Machinist (1998), *Letters from Priests to the Kings Esarhaddon and Assurbanipal*, State Archives of Assyria, vol. 13., Helsinki: Helsinki University.
- Cooley, J. (2006), "Text from the Reign of Nebuchadnezzar I", in: *The Ancient Near East, Historical Sources in Translation*, M. W. Chavalas (ed.), 160-164, Malden: Blackwell.
- Corluy J. (1888), "Historia Sancti mar Pethion", *Analecta Bollandiana*, vol. 7, 5-44.
- Daryaei, T. (2008), *Iran-Shahr Cities*, Translated by: Shahram Jalilian, Tehran: Toos, [In Persian].
- Debie, M. (2018), "For a Different History of the Seventh Century CE: Syriac Sources and Sasanian and Arab-Muslim Occupation of the Middle East", in: *Studying the Near and Middle East at the Institute for Advanced Study, Princeton, 1935-2018*, S. Schmidtke (ed.), 45-47.
- Dehpahlavan, M., M. Malekzadeh, and Z. A. Chaharrahi (2019), "Archaeological Survey of Part of the Great Khorasan Road, So-Called Pataq Defile or Median Gate", *Pazhohesh-Ha-Ye Bastanshenasi Iran*, vol. 8, no. 19, 127-146, [In Persian].
- Delpazir, Z., A. A. Shamian Saroukalaei, and M. Rahimi (2011), "Rad and Mubad in Shahnameh of Ferdowsi", *Textual Criticism of Persian Literature*, vol. 3, no. 3, 61-74, [In Persian].
- Devos, P. (1946), "Sainte Sirin, Martyre Sous Khosrau Ier Anosarvan", *Analecta Bollandiana*, LXIV, 87-131.
- Devos, P. (1965), "Abgar, hagiographe perse méconnu (début du Ve siècle)", *Analecta Bollandiana*, vol. 83, no. 3-4, 303-328.
- Ebn Kordābeh. (1992), *Al-Masālek wa'l-Mamālek*, Translated by: S. Khakrand, Tehran: Miras-e Melal, [In Persian].
- Fiey, J. M. (1979), *Communautés Syriennes en Iran et Irak des Origines à 1532*, London: Variorum.
- Fiey, J. M. (1993), *Pour un Oriens Christianus Novus: Répertoire des Diocèses Syriens Orientaux et Occidentaux*, Beirut and Stuttgart: Franz Steiner.
- Fincke, J. (1993), *Die Orts-und Gewässernamen der Nuzi-Texte. Répertoire Géographique des Textes Cuneiforms*, Band. 10, Wiesbaden: Ludwig Reichert.
- Foster, B. R. (1982), "The Siege of Armanum", *Journal of the Ancient Near Eastern Society*, vol. 14, no. 1, 27-36.
- Frayne, D. R. (1992), *The Early Dynastic List of Geographical Names*, New Haven: American Oriental Society.
- Frayne, D. R. (1999), "The Zagros Campaigns of Sulgi and Amar-Suena", in: *Nuzi at Seventy-Five. Studies on the Civilization and Culture of Nuzi and the Hurrians*, D. Owen and G. Wilhem (eds.), vol. 10, 141-201, Bethesda: CDL Press.
- Frye, R. N. (1970), "Sasanian Clay Sealings in the Baghdad Museum", *Sumer*, vol. 26, 237-240.
- Frye, R. N. (2022), *The Golden Age of Persia*, Translated by: Massoud Rajabnia, Tehran: Soroush, [in Persian].

- Ghanbari, S. and S. Khosravi Zadeh (2011), "Historical Geography of Helwan", *Research in History*, vol. 1, no. 1, 1-18, [In Persian].
- Gignoux, Ph. (1978), *Catalogue des Sceaux, Camées et Bulles sassanides de la Bibliothèque Nationale et du Musée du Louvre. II. Les sceaux et bulles inscrits*, Paris: Bibliothèque Nationale.
- Glassner, J. J. (2004), *Mesopotamian Chronicles*, Atlanta: Society of Biblical Literature.
- Goetze, A. (1953), "Hulibar of Duddul", *Journal of Near Eastern Studies*, vol. 12, no. 2, 114-123.
- Grayson, A. K. and E. Sollberger (1976), "L'insurrection Générale Contre Narām-Suen", *Revue d'Assyriologie et d'archéologie orientale*, vol. 70, no. 2, 103-128.
- Grayson, A. K. (1974/1977), "The Empire of Sargon of Akkad", *Archiv für Orientforschung*, Band. 25, 56-64.
- Grayson, A. K. (1975), *Assyrian and Babylonian Chronicles*, New York: Augustin.
- Grayson, A. K. (1991), *Assyrian Rulers of the Early First Millennium BC. I (1114-859 BC)*, Toronto, Buffalo, London: University of Toronto.
- Grayson, A. K. (1996), *Assyrian Rulers of the Early First Millennium BC. II (858-745 BC)*, Toronto, Buffalo, London: University of Toronto.
- Gropp, G. (1968), "Die Parthische Inschrift von Sar-Pol-e Zohab", *Zeitschrift der Deutschen Morgenländischen Gesellschaft*, Band. 118, 315-319.
- Güterbock, H. G. (1934), "Die historische Tradition und ihre Literarische Gestaltung bei Babyloniern und Hethitern bis 1200", *Zeitschrift für Assyriologie und Vorderasiatische Archäologie*, vol. 42, no. 4, 1-91.
- Gyselen, R. (1989), *La géographie administrative de l'empire Sassanide, les témoignages sillographiques, Res Orientales I*, Paris: Groupe Pour L'Etude de la Civilisation du Moyen-Orient.
- Hakemi, A. (1969), "An Inscription from the Time of Marduk Apal Idin (1129-1117 B.C.) Found in Pol-e Zehab", *Bastan Chenassi va Honar-e Iran*, 1, 68-71, [In Persian].
- Harper, R. F. (1900), *Assyrian and Babylonian Letters Belonging to the Kouyunjik Collections of the British Museum*, part V, Chicago: The University of Chicago.
- Hausleiter, A., E. J. Keall, and M. Roaf (2000), "Map 92 Ecbatana-Susa", in: *Barrington Atlas of the Greek and Roman World, with Map-by-Map Directory*, R. J. A. Talbert (ed.), 1315-1323, Princeton: Princeton University.
- Henkelman, W. (2010), "Šilhak-Inšušinak I, II", in: *Reallexikon der Assyriologie*, vol. 12, no. 5/6, 492-495.
- Henning, W. B. (1952), "A Farewell to the Khagan of the Aq-Aqatārān", *Bulletin of the School of Oriental and African Studies*, vol. 14, no. 3, 501-522.
- Herzfeld, E. (1920), *Am Tor von Asien: Felsdenkmale aus Irans Heldenzeit*, Berlin: Dietrich Reimer.
- Herzfeld, E. (1938), "Notes on the Achaemenid Coinage and some Sasanian Mint-Names", in: *Transactions of the International Numismatic Congress: organized and held in London by the Royal Numismatic Society*, J. Allan, H. Mattingly, and E. S. G. Robinson (eds.), 413-426, London: Bernard Quaritch.
- Hoffmann, G. (1880), *Auszüge aus syrischen Akten persischer Märtyrer*, Leipzig: Brockhaus

299 Abstract

- Horowitz, W. (1998), *Mesopotamian Cosmic Geography*, Indiana: Eisenbrauns.
- Hozhabri, A. (2016), "Hawsh-Kori and Char-Ghapi: Why the Sassanids Built Two Monuments in the West of Kermanshah and the South of Iraqi Kurdistan", in: *The Archaeology of the Kurdistan Region of Iraq and Adjacent Regions*, K. Konstantions and M. John (eds.), 101-124, Oxford: Archaeopress.
- Humbach, H. and P. O. Skjærvø (1983), *The Sassanian Inscription of Paikuli*, part 3, no. 1/2, Wiesbaden: Dr. Ludwig Reichert.
- Hüsing, G. (1916), *Die einheimischen Quellen zur Geschichte Elams*, vol. 1, Leipzig: JC Hinrichs.
- İsfahānī, H. (1967), *Tārīkh Sinī Mulūk al-Ard wa-al-Anbiyā*, Translated by: J. Shi'ār, Tehran: Iranian Culture Foundation, [In Persian].
- Jones, H. L. (1930), *The Geography of Strabo*, vol. VII, London: William Heinemann.
- Jones, R. (2016), "Names and Archaeology", in: *The Oxford Handbook of Names and Naming*, C. Hough (ed.), 467-475, London: Oxford University.
- Keall, E. J. (1975), "Parthian Nippur and Vologases' Southern Strategy: A Hypothesis", *Journal of the American Oriental Society*, vol. 95, no. 4, 620-632.
- Khosravi, Sh., I. Rezaei, and S. Alibaigi (in press), "A Suggestion for Locating of the Sassanid City of Balashghar/Blashfar in Halwan Region (Based on Historical Texts, Linguistic Evidence and Archaeological Findings)", *Journal of Archaeological Studies*, [In Persian].
- King, L. W. (1912), *Babylonian Boundary-Stones and Memorial-Tablets in the British Museum*, London: British Museum.
- König, F. W. (1965), *Die Elamischen Königsinschriften*, Graz: Archiv für Orientforschung, herausgegeben von Ernst Weidner, Beiheft 16.
- Lacheman, E. R. (1958), *Excavations at Nuzi*, vol. 7: *Economic and Social Documents*, Harvard Semitic Series, vol. XVI, Cambridge, Massachusetts: Harvard University.
- Lambert, W. G. (2007), *Babylonian Oracle Questions*, Indiana: Eisenbrauns.
- Le Quien, M. (1740), *Oriens Christianus*, vol. II. Paris: Ex Typographia Regia.
- Levine, L. D. (1973), "Geographical Studies in the Neo-Assyrian Zagros: I", *Iran*, vol. 11, 1-27.
- Lewis, B. et al. (1986), *The Encyclopedia of Islam*, vol. III, Leiden: Brill.
- Lewy, H. (1968), "A Contribution to the Historical Geography of the Nuzi Text", *Journal of the American Oriental Society*, vol. 88, no. 1, 150-162.
- Malekzadeh, M. (1998), "A Syriac Source in Median History", *Iranian Journal of Archaeology and History*, vol. 11, no. 21-22, 15-26, [in Persian].
- Maricq, A. (1959), "Vologésias, l'emporium de Ctésiphon", in: *Comptes rendus des séances de l'Académie des Inscriptions et Belles-Lettres*, vol. 103e, no. 1, 110-115.
- Markwart, J. (1931), *A Catalogue of the Provincial Capitals of Ērānshahr, Pahlavi Text, Version and Commentary*, G. Messina (ed.), Rome: Pontificio Istituto Biblico.
- Markwart, J. (1994), *Iranshahr based on the Geography of Musa Khorni*, Translated by: Maryam Mirahmadi. Tehran: Ettelaat, [in Persian].

- Michel, E. (1956), "Die Assur-Texte Salmanassars III (858-824): 8. Fortsetzung", *Die Welt des Orients*, Band. 2, H. 3, 221-233.
- Mingana, A. (1925), *The Early Spread of Christianity in Central Asia and the Far East: a New Document*, Manchester: The University Press.
- Mirghaderi, M. A., K. A. Niknami, and B. Rezaee Baghbidi (2019), "A Toponymic Research on Batir: An Ancient Name from Anubanini Reign in Sar Pol-e Zahab, Kermanshah", *Pazhohesh-Ha-Ye Bastanshenasi Iran*, vol. 9, no. 23, 39-50, [In Persian].
- Mojmal al Tawārīkh wa'l-Qeṣaṣ* (1939), M. T. Bahar (ed.), Tehran: Khawar, [In Persian].
- Morony, M. G. (1982), "Continuity and Change in the Administrative Geography of Late Sasanian and Early Islamic al-'Irāq", *Iran*, vol. 20, 1-49.
- Morony, M. G. (1984), *Iraq after the Muslim Conquest*, Princeton: Princeton University.
- Müller, G. (1994), *Studien zur Siedlungsgeographie und Bevölkerung des Mittleren Osttigrisgebietes*, Germany: Heidelberger Orientverlag.
- Nasrollahzadeh, C. (2011), "Inscriptional Literature: A Review of Parthian Inscription of Sar-e Pol-e Zohab: Godarz Son of Gew or Godarz Son of Ardawan", *Language Research*, vol. 2, no. 1, 129-156, [In Persian].
- Niknami, K. A. and M. A. Mirghaderi, (2019), "The Anubanini's Rock Relief of Sarpol-e Zahab Reconsidering a Historical Event", *Iranian Studies*, vol. 8, no. 2, 127-145, [In Persian].
- Oppenheimer, A. (1983), *Babylonia Judaica in the Talmudic Period*, Wiesbaden: Dr. Ludwig Reichert.
- Oshima, T. (2012), "Another Attempt at Two Kassite Royal Inscriptions: The Agum-Kakrime Inscription and the Inscription of Kurigalzu the Son of Kadashmanharbe", *Babel und Bibel 6: Annual of Ancient Near Eastern, Old Testament, and Semitic Studies*, 225-268.
- Owen, D. I. (1995), *General Studies and Excavations at Nuzi 9/3*, Indiana: Eisenbrauns.
- Parker, B. (1961), "Administrative Tablets from the North-West Palace, Nimrud" *Iraq*, vol. 23, no. 1, 15-67.
- Parpola, S. (1970), *Neo-Assyrian Toponyms*, Kevelaer: Butzon and Bercker.
- Payne, R. (2015), *A State of Mixture, Christians, Zoroastrians, and Iranian Political Culture in Late Antiquity*, California: University of California.
- Periegetes, D. (1710), *Dionysii Orbis Descriptio; Cum Commentariis Eustathii*, Oxoniae: E Theatro Sheldoniano.
- Pettinato, G. (1978), "L'Atlante Geografico del Vicino Oriente Antico attestato ad Ebla e ad Abū Ṣalābikh (I)", *Orientalia*, vol. 47, no. 1, 50-73.
- Pettinato, G. (1981), *The Archives of Ebla*, New York: Doubleday and Company.
- Pigoloskaya, N. (1993), *Iranian Cities During the Parthian and Sassanian Era*, Translated by: Inayatullah Reza, Tehran: Elmi Farhangi, [In Persian].
- Potts, D. T. (2017), "Elamite Karintaš and Avestan Kvirinta: Notes on the Early History of Kerend", *Iranian Studies*, vol. 50, no. 3, 345-367.
- Potts, D. T. (2020), "On Cultural Boundaries and Languages in Western Iran: The Case of the Zagros Gates", in: K. Niknami and A. Hojabri (eds.), *Archaeology of Iran in the Historical Period*, 55-63, University of Tehran Science and Humanities Series, Switzerland: Springer.

301 Abstract

- Potts, D. T. (2021), "The Zagros Frontier: Physical Feature, Cultural Boundary, Political Divide", in: *Iran and its Histories: From the Beginnings through the Achaemenid Empire*, T. Daryaei and R. Rollinger (eds.), 45-61, Wiesbaden: Classica et Orientalia 29.
- Pourshariati, P. (2014), "New Vistas on the History of Iranian Jewry in Late Antiquity, Part I: Patterns of Jewish in Iran", in: H. Sarshar (ed.), *The Jews of Iran*, 1-32, London: I. B. Tauris.
- Rawlinson, H. C. (1909), *A Selection from the Miscellaneous Inscriptions of Assyria and Babylonia; The Cuneiform Inscriptions of Western Asia*, vol. V, London: Lithographed by Harrison and Sons.
- Rawlinson, H. C. (1839), "Notes on a March from Zohab, at the Foot of Zagros, along the Mountains to Khuzistan (Susiana), and from Thence Through the Province of Luristan to Kirmanshah, in the Year 1836", *Journal of the Royal Geographical Society of London*, vol. 9, 26-116.
- Rawlinson, H. C. (1870), *A Selection from the Miscellaneous of Assyria; The Cuneiform Inscriptions of Western Asia*, vol. III, London: Lithographed by R. E. Bowler.
- Reade, J.E. (1978), "Kassites and Assyrians in Iran", *Iran*, vol. 16, 137-143.
- Refahi Alamdari, F. (2010), *Toponymy Basics and a Look at Iran's Toponyms*, Tehran: Country Mapping Organization, [In Persian].
- Rezaei Nia, A. (2014), "The Preliminary Report on Soundings in the Site of Qaleh Gabri in Sarpol-e Zahab", in: *Proceedings of the 8th International Congress on the Archaeology of the Ancient Near East*, P. Bieliński et al. (eds.), 30 April-4 May 2012, University of Warsaw, vol. 2, "Excavation and Progress Reports Poster", 471-487, Wiesbaden: Harrassowitz.
- Rezaie, I. (2018), "From Ḥalman to Alwan: The four thousand year narrative of an ancient toponym (Sarpol-e Zahab)", *Iranian Studies*, vol. 8, no. 1, 37-56, [In Persian].
- Sachau, E. (1915), *Die Chronik von Arbela, ein Beitrag zur Kenntnis des ältesten Christentums im Orient*, Berlin: Königl. Akademie der Wissenschaften.
- Sarkarati, B. (1974), "Akhhār-e Tārīkhī dar Āsār-e Mānavī", *Journal of Persian Language & Literature (Former Journal of the Faculty of Literature, University of Tabriz)*, vol. 26, no. 111, 339-361, [In Persian].
- Schiffer, S. (1911), *Die Aramäer, Historisch-Geographische Untersuchungen*, Leipzig: J. C. Hinrichs'sche Buchhandlung.
- Schoff, W. H. (1914). *Parthian Stations by Isidore of Charax*, Philadelphia: The Commercial Museum.
- Schrader, E. (1878), *Keilinschriften und Geschichtsforschung: ein Beitrag zur monumentalen Geographie, Geschichte und Chronologie der Assyrier*, Giessen: J. Ricker'sche Buchhandlung.
- Schroeder, O. (1920), *Keilschrifttexte aus Assur Verschiedenen Inhalts*, Leipzig: J. C. Hinrichs'sche Buchhandlung.
- Schwarz, P. (2021), *Iran im Mittelalter nach den Arabischen Geographen*, Translated by: Maryam Mirahmadi. Tehran: Gostare, [in Persian].
- Shokri-Foumeshi, M. (2017), *A Manual of Turfan Manichaean Manuscript Fragments: A Methodology for Edition and Reconstruction*, Tehran: Miras-e Maktoob, [In Persian].
- Shuckburgh, E. S. (2002), *The Histories of Polybius*, Book Five, Cambridge, Ontario: In Parentheses.
- Sims-Williams, N. (1985), *The Christian Sogdian Manuscript C2*, Berlin: Akademie-Verlag.

- Smith, W. (1870), *Dictionary of Greek and Roman Geography*, vol. I, Boston: Little, Brown, and Company.
- Stein, P. (2000), *Die mittel-und neubabylonischen Königsinschriften bis zum Ende der Assyrierherrschaft: Grammatische Untersuchungen*, Wiesbaden: Harrassowitz.
- Steinsaltz, A. (2016), *Koren Talmud Bavli, Kiddushin*, vol. 22, Jerusalem: Koren.
- Streck, M. (1900), "Das Gebiet der heutigen Landschaften Armenien, Kurdistan und Westpersien nach den babylonisch-assyrischen Keilinschriften", *Zeitschrift für Assyriologie und Vorderasiatische Archäologie*, vol. 15 (Jahresband), 257-382.
- Talbert, R. J. A. (2010), *Rome's World: The Peutinger Map Reconsidered*, Cambridge: Cambridge University.
- Tent, J. (2015), "Approaches to Research in Toponymy", *Names*, vol. 63, no. 2, 65-74.
- Tent, J. and D. Blair (2011), "Motivations for Naming: The Development of a Toponymic Typology for Australian Placenames", *Names*, vol. 59, no. 2, 67-89.
- Tomaschek, W. (1883), *Zur historischen Topographie von Persien*, I. Die Strassenzüge der Tabula Peutingerana, Wien: In Commission bei Carl Gerold's Sohn.
- Vallat, F. (1993), *Répertoire Géographique des Textes Cunéiformes XI. Les noms géographiques des sources suso-élamites*, Wiesbaden: Dr. Ludwig Reichert.
- Weidner, E. F. (1952-1953), "Das Reich Sargons von Akkad", *Archiv für Orientforschung*, vol. 16, 1-24.
- Welles, C.B. (1963), *Diodorus of Sicily*, vol. VIII, Book XVI and XVII, Cambridge, Harvard University.
- Whiting, R. M. (1987), *Old Babylonian Letters from Tell Asmar*, Chicago: The Oriental Institute of the University of Chicago.
- Winckler, H. (1894), *Sammlung von Keilschrifttexten, Vol II: Texte verschiedenen Inhalts*, Leipzig: Eduard Pfeiffer.
- Young, W. G. (1969), *Handbook of Source Materials for Students of Church History*, Madras: Christian Literature Society.
- Young, W. G. (1972), *Patriarch, Shah and Caliph: A Study of the Relationships of the Church of the East with the Sassanid Empire and the Early Caliphates up to 820 AD with Special Reference to Available Translated Syriac Sources, with Handbook of Source-Materials for Students of Church History up to 650 AD.*, PhD thesis, University of Glasgow.

جای نام‌های منسوب به محدوده سرپل ذهاب از هزاره سوم پم تا اوایل دوران اسلامی

سامر نظری*

کمال‌الدین نیکنامی**، سجاد علی‌بیگی***

چکیده

جای نام‌ها در آشکار ساختن اطلاعات موجود در یک منطقه از نظر تاریخی، جغرافیایی، و زبان‌شناسی اهمیت فراوانی دارند. منطقه سرپل ذهاب به دلیل موقعیت جغرافیایی ویژه‌ای که دارد همواره به عنوان یک منطقه ارتباطی میان دشت‌های پست بین‌النهرین و ارتفاعات زاگرس مورد توجه بوده است. در شواهد باستان‌شناسی متعددی از جمله کتیبه‌ها، کودوروها، مهرها، نقشه‌های جغرافیایی، و منابع مکتوب از زمان سلسله‌های قدیم سومر تا اوایل دوران اسلامی، از این منطقه با عناوین مختلف یاد شده است. خلَمَن، خالونیتیس، خالا، آلبانیا، حُلوان، حلج، بلاشفر، و شاذفروز از جمله نام‌های ذکر شده در ارتباط با این محدوده جغرافیایی است. هدف از پژوهش حاضر در مرحله نخست بررسی جای نام‌های منسوب به این حوزه مکانی در ادوار مختلف، سپس ثبت و ضبط اطلاعات موجود در منابع متعدد به منظور تهیه جدول گونه‌شناسی جای نام‌های منطقه، و ثبت روی داده‌های سیاسی- فرهنگی مربوط به آن برای درک بهتر شرایط سیاسی، فرهنگی، و اقتصادی این منطقه است. نتیجه پژوهش نشان داد عوامل متعدد سیاسی، اقتصادی، و فعالیت‌های مذهبی و عمرانی بر منظر فرهنگی سرپل ذهاب تأثیر داشته است. انگیزه و هدف انتخاب اغلب نام‌های منسوب به این منطقه قابل تشخیص نیست، اما حاکمیت سیاسی و محیط جغرافیایی را می‌توان به عنوان مؤلفه‌های اصلی در این انتساب‌ها در نظر گرفت.

کلیدواژه‌ها: گونه‌شناسی، جای نام، سرپل ذهاب، خلَمَن، حلوان، ولاشفر.

* دانشجوی دکترای باستان‌شناسی، دانشگاه تهران (نویسنده مسئول)، nazarisamer@yahoo.com

** استاد، باستان‌شناسی، دانشگاه تهران، kniknami@ut.ac.ir

*** دانشیار، باستان‌شناسی، دانشگاه رازی، کرمانشاه، sadjadalibaigi@gmail.com

تاریخ دریافت: ۱۴۰۲/۰۸/۳۰، تاریخ پذیرش: ۱۴۰۳/۰۲/۰۴

۱. مقدمه

مطالعه جای نام‌ها یکی از مباحثی است که حاوی اطلاعات ارزش‌مندی از نظر زبان‌شناسی، باستان‌شناسی، جغرافیا، و تاریخ برای بازسازی پهنه فرهنگی هر منطقه و مکان است. درواقع، هر جای نام داستانی طولانی پشت‌سر خود دارد. پژوهش‌گران اعتقاد دارند نام‌های اطلاق‌شده به یک منطقه توسط افرادی در یک بازه زمانی و به علت‌های خاص بوده و گاهی این نام‌ها در طول زمان و به دلایل مختلف تغییر کرده است (Tent 2015: 67). با مطالعه جای نام‌ها می‌توان سرنخ‌هایی از تحولات سیاسی، اجتماعی، مهاجرت، و تبعید اقوام را ردیابی کرد که در طول تاریخ ایران همواره شاهد آن بوده‌ایم (رفاهی علمداری ۱۳۸۰: ۱۳۷، ۱۴۰). در مطالعات باستان‌شناسی نیز بررسی فرهنگ مادی، فرم، عملکرد، و موقعیت مکان می‌تواند به تعیین زمان و دلیل انتخاب یک جای نام کمک کند (Jones 2016). منطقه سرپل ذهاب به دلیل موقعیت جغرافیایی خاص خود به عنوان بخشی از امتداد جاده خراسان بزرگ همواره به عنوان یک کانون زیستگاهی میان کوهستان‌های زاگرس و دشت‌های پست شرق بین‌النهرین از دوران پیش از تاریخ تاکنون مورد توجه جوامع مختلف بوده است. سرپل ذهاب به خاطر موقعیت راه‌بردی این منطقه از سوی برخی شرق‌شناسان به عنوان دروازه آسیا خوانده شده است (Herzfeld 1920: 1). همین موقعیت جغرافیایی و اهمیت زیستگاهی سرپل ذهاب باعث شده تا در ادوار مختلف از عناوین متعددی از جمله خَلْمَن، خالونیتیس، خالا، آلبانیا، حُلوان، حَلج، بلاشفر، و شاذفیروز برای اشاره به این مکان استفاده شود. انگیزه استفاده از برخی نام‌های منسوب به منطقه سرپل ذهاب قابل تشخیص نیست، اما در برخی اسامی می‌توان شاهد تأثیر محیط یا قدرت سیاسی حاکم بر منطقه بود.^۱ هدف از پژوهش حاضر درواقع شناسایی و طبقه‌بندی جای نام‌های مرتبط با منطقه سرپل ذهاب از دوران سلسه‌های قدیم تا اوایل دوران اسلامی است. هم‌چنین، تلاش خواهد شد تا نوع مدارکی که به این منطقه اشاره دارند و اطلاعات قابل استخراج از این مدارک روشن شود. علاوه بر این، آیا می‌توان انگیزه انتخاب جای نام‌های مورد استفاده برای این منطقه را تشخیص داد؟ برای سهولت در این امر در جدول ۱، عناوین پیش‌نهادشده در منابع مختلف به ترتیب دوره زمانی و براساس نوع مدرک بررسی و مشخص شده است.

۲. روش پژوهش

روش پژوهش حاضر بر مبنای مطالعات کتاب‌خانه‌ای و با رویکردی تاریخی است. در این مطالعه، تلاش بر آن بوده است تا پهنه فرهنگی سرپل ذهاب از هزاره سوم پیش از میلاد تا

جای‌نام‌های منسوب به محدوده سرپل ذهاب از هزاره ... (سامر نظری و دیگران) ۳۰۵

اوایل دوران اسلامی در متون و اسناد گوناگون مورد بررسی و تحلیل قرار گیرد. در نهایت، سعی شد تا جای‌نام‌های مختلف مربوط به این پهنه فرهنگی مشخص گردد و در صورت امکان، عوامل مؤثر در انتخاب جای‌نام این منطقه مورد بررسی قرار گیرد.

۳. پیشینه مطالعاتی

پژوهش‌هایی که نزدیک به دو سده گذشته در ارتباط با پیشینه تاریخی منطقه سرپل ذهاب صورت گرفته بیشتر متکی بر مطالعات زبان‌شناختی و جغرافیای تاریخی بوده که عمدتاً به منظور مکان‌یابی جای‌نام‌های باستانی هم‌چون حُلوان، کَلج، خَلَمَن، و آرمن در انطباق با منطقه سرپل ذهاب شکل گرفته است (Rawlinson 1839: 35; Schrader 1878: 169-170; Billerbeck 1898: 151-152; Brinkman 1968: 195; Levine 1973: 24-27; Streck 1900: 301; Frayne 1992: 65; Frayne 1999: 147-148). در دهه گذشته نیز مطالعاتی درباره جغرافیای تاریخی این منطقه و برخی جای‌نام‌های مرتبط با این محدوده صورت گرفته است (قنبری و خسروی‌زاده ۱۳۸۹؛ نیکنامی و میرقادری ۱۳۹۷؛ میرقادری و دیگران ۱۳۹۸، ده پهلوان و دیگران ۱۳۹۷). اما جامع‌ترین پژوهش در این باره توسط ایرج رضایی صورت گرفته است (رضایی ۱۳۹۷). در مقاله اخیر، نویسنده علاوه بر بررسی جای‌نام‌های مربوط به این منطقه در روندی چهارهزارساله به وجه تسمیه و نام دروازه‌های این شهر در دوران اسلامی پرداخته است. هرکدام از پژوهش‌های پیشین به‌سهم خود در فهم منظر فرهنگی - تاریخی منطقه کمک‌کننده است. در مقاله پیش‌رو، سعی شده تا علاوه بر بررسی کلی جای‌نام‌های استفاده‌شده برای این منطقه (از هزاره سوم تا اوایل دوران اسلامی)، برخی دوره‌ها از جمله دوران عیلام، هخامنشی، و سلوکی، که کم‌تر به آن‌ها پرداخته شده، نیز مورد بررسی قرار گیرد. افزون‌براین، برای فهم بهتر منظر فرهنگی - سیاسی این منطقه به‌ویژه در دوره ساسانی برخی منابع مکتوب (متون سریانی، یونانی، عبری) و شواهد باستان‌شناسی (گل‌مهرها)، که در بازه زمانی مطالعات پیشین نبوده یا کم‌تر مورد توجه بوده‌اند، در نظر گرفته شده است.

۴. سرپل ذهاب از هزاره سوم پم تا اوایل دوران اسلامی

۱.۴ دوران سلسله‌های قدیم

در الواح گلی به‌دست‌آمده از کاوش‌های ابوصلابیخ (Abū Ṣalābīkh) و ابلا (Ebla)، فهرستی از اسامی جغرافیایی ذکر شده که در میان آن‌ها نام *'ā-i-rim* دیده می‌شود. این واژه، که با منطقه

سرپل ذهاب کنونی مطابقت داده شده، احتمالاً در طول زمان تغییر یافته و بعدها به صورت Arman درآمده است (Frayne 1992: 65). علاوه بر این، در فهرست مذکور، به جای نام‌های دیگری مانند م- تورن (Me-Turran)، باتیر (Batir)، نیکوم (Niqum)، نَمَر (Namar)، مدر (Madar)، و پَدَن (Padan) اشاره شده است که همگی در امتداد رودخانه حلوان^۳ قرار داشته‌اند (Frayne 1999: 148). برای اطلاعات بیش‌تر، توضیحات، و منابع مربوط به هر دوره به جدول ۱ رجوع شود.

۲.۴ دوره بابل قدیم

در دوره حکومت ایدین سین در کتیبه^۴ مربوط به فتوحات و شرح گسترش حکومت سیموروم، هم‌چنین در نامه‌های به‌دست‌آمده از تل آسمر از شهری به نام خلمن / خلمنی یاد شده که به نظر می‌رسد با وجود سرزمین‌های هم‌جوار ذکر شده، منطبق با منطقه مورد مطالعه این پژوهش باشد. این نام همواره بخشی از قلمروی اقوام زاگرس‌نشین لولوبی و سیموروم بوده است (Whiting 1987: 37; Ahmed 2012: 48, 256; Biglari et al. 2018: 27-28). هزاره سوم پم تا دوره آشور نو، غرب ایران و به‌ویژه کوه‌پایه‌های غربی زاگرس محل برخورد مکرر اقوام ساکن در بین‌النهرین با زاگرس‌نشینان بوده است (Alibaigi et al. 2020; Alibaigi and MacGinnis 2023). هم‌چنین، به عقیده دنیل پاتس، از دوران بابل قدیم تا آشور نو، مناطق قصرشیرین، سرپل ذهاب، و کرند غرب در برهه‌های زمانی مختلف تحت کنترل یا نفوذ فرهنگی- سیاسی بابلی- آشوری بوده است (Potts 2020: 61; Potts 2021: 57).

۳.۴ دوره بابل میانه

در مدارک باستان‌شناسی متعددی هم‌چون اسناد اداری، گزارش‌های نظامی، و سنگ مرزی متعلق به دوره بابل میانه از سرزمینی تحت عنوان خلمن نام برده شده است. در سنگ مرزی به‌دست‌آمده از سرپل ذهاب متعلق به پادشاه کاسی مردوک- اپل- ایدین اول (Marduk-Apla-Iddina I)، شرحی از حدود اراضی و نام صاحبان آن‌ها همراه با اسامی شاهان و خدایان از جمله حاکم نَمَر و خلمن (شیتی مردوک) (Šitti-Marduk) ذکر شده و محل برپایی این سنگ مرزی نیز خلمن یاد شده است (Borger 1970: 2, Kol. I 14, Kol. II). در دوره نبوکدنضر اول نیز بر روی سنگ‌افراشته معروف به یادمان شیتی مردوک از سیزده مقام بلندمرتبه در منطقه تحت کنترل پادشاه نام می‌برد که در آن میان حاکم خلمن با نام طاب- آشاب- مردوک (Tāb-ashāb-Marduk) نیز ذکر شده است (King 1912: 35).

۴.۴ دوره عیلام میانه

یکی از مناطقی که در اسناد دوره عیلام میانه و نو از آن نام برده شده که گاهی تحت کنترل عیلامی‌ها قرار داشته منطقه کریتاش (Ka-ri-in-taš) است که با موقعیت کنند امروزی یک‌سان در نظر گرفته شده است (Hüsing 1916: 53; König 1965: 77, 117, 147; Potts 2021: 53). دنیل پاتس با بررسی کتیبه‌های عیلامی مربوط به این منطقه و بهره‌گیری از متن‌های الواح چغاگوانه (Abdi and Beckman 2007) این پیش‌نهاد را مطرح کرد که علاوه‌بر شهرهای واقع در شمال مرکزی بابل (شامل اکد، دور- کوری‌گلزو، سیپر، اوی) و منطقه دیاله (هم‌چون اشنون)، نمر و خلمن (شامل کریتاش) نیز از اهداف لشکرکشی شوتروک نحوخته اول (۱۱۹۰-۱۱۵۵ پم) بوده است (Potts 2017: 348). اشاره صریح به جای‌نام خلمن نیز به‌استثنای یک نمونه احتمالی در کتیبه متعلق به شیلهک اینشوشینک در کتیبه‌های عیلامی تاکنون گزارش نشده است. در این متن عیلامی، که بخش عمده آن از بین رفته، واژه‌ای تحت عنوان Hal-ma-an-ni-r[i-pu-ni] (König 1965: 133, 54b³) یا hal-ma-an-ni-r[i-bu-ni] (Vallat 1993: 75) خوانده شده است. اشاره به این کلمه پس از واژه تعیین‌کننده Aš نشان‌دهنده این مسئله است که با یک جای‌نام روبه‌رو هستیم. البته خوانش کامل این کلمه مشخص نیست و بایستی در نظر داشت که متن و ترجمه کونینگ ممکن است صحیح نباشد (مکاتبه با ووتر هنکلمن ۲۲ جولای ۲۰۲۲).

۵.۴ دوره آشور نو

در کتیبه‌های مختلف به‌دست‌آمده از این دوران، جای‌نام‌های متعددی شامل خَلْمَن^۵، اَرْمَن^۶، اَرْمَنی، و اَلْمَن وجود دارد که موقعیت بعضی از آن‌ها در محدوده سرپل ذهاب پیش‌نهاد شده و بعضی به مناطق دیگری اشاره دارند. در سه کتیبه به‌دست‌آمده از زمان شَلْمَنْصَر سوم، شاهد گزارش نسبتاً یک‌سانی درباره دومین لشکرکشی پادشاه آشوری به بابل و تعقیب مردوک بل اوسته (Marduk-bêl-usâte) در سال نهم پادشاهی‌اش هستیم، با این تفاوت که در یکی از گزارش‌ها محل گریز و پناه مردوک بل اوسته منطقه اَرْمَن، که در میان کوهستان واقع بوده، ذکر شده، درحالی‌که در دو نسخه دیگر با عنوان خلمن از آن یاد شده است. نکته قابل‌توجه در این کتیبه‌ها وجود هر دو واژه خلمن و اَرْمَن در بازخوانی‌های متعدد از یک موقعیت مکانی در جریان لشکرکشی شَلْمَنْصَر سوم است. درواقع، استفاده از دو نگارش متفاوت در گزارشی با مضمونی یک‌سان و مکانی مشابه است. بنابراین، جای‌نام اَرْمَن در کتیبه مذکور صرفاً

جای‌گزینی نوشتاری و تلفظی دیگر برای خلمن بوده؛ منطقه‌ای که بنابر دیدگاه لوئیس لوین درخصوص مسیر لشکرکشی‌های آشوری‌ها، در محدوده کنونی سرپل ذهاب مکان‌یابی شده است (Levine 1973: 25-26). این جای‌نام را می‌توان در گزارش دیگری از این پادشاه^۷، که به فتح سرزمین نَمری (Namri) اشاره کرده، مشخص کرد که در آن از گذرگاه سیمسی (Simesi)، که در ابتدای سرزمین خلمن قرار داشت، نیز یاد می‌کند (Grayson 1996: 71). این جای‌نام در متون دیگر مربوط به دوره آشور نو از جمله متون اداری (Parker 1961: 45)، الواح پیش‌گویی (Lambert 2007: 64)، و یادداشت‌های مربوط به گزارش پیش‌کشی نیز ضبط شده است (Cole and Machinist 1998: 138). برخی کتیبه‌های این دوران حاوی اطلاعاتی درباره رخداد‌های قدیمی‌تر هم‌چون رونوشتی از کتیبه‌ای سلطنتی مربوط به آگوم – کاکریمه (Agum-Kakrime)، پادشاه کاسی، بوده که او در میان عناوین مختلف خود را پادشاه سرزمین آلمن و پَدَن نیز معرفی کرده است. هم‌چنین، روی‌دادنامه بابلی درباره نبرد ادد نیرری اول و رساله جغرافیایی از فتوحات سارگن اکدی نیز از جمله چنین کتیبه‌هایی است که در آن‌ها به ترتیب از مناطق آرمن در اگر – سلو (Ugar-Sallu) و سرزمین آرمنی هم‌مرز با ایلا یاد می‌شود (Glassner 2004: 178; Grayson 1974/1977: 59). اطلاعات مستخرج از اسناد دوره آشوری در ارتباط با این مکان از یک سو گویای اشاره به این منطقه با اسامی متعدد در دوره پادشاهان مختلف است و از سوی دیگر حاوی اطلاعات ارزش‌مندی درباره جای‌نام‌های پیرامونی، پناه‌گرفتن برخی از پادشاهان بابل در این منطقه، کوهستانی‌بودن منطقه، نام گذرگاه، و نوع مالیات است.

۶.۴ دوره ماد

دوره ماد به‌عنوان یکی از پرابهام‌ترین دوره‌های تاریخی ایران دارای جنبه‌های ناشناخته یا کم‌ترشناخته‌شده نسبت به دیگر ادوار تاریخ ایران است و شناسایی مکان‌های جغرافیایی و جای‌نام‌های منسوب به این دوره نیز از این امر مستثنا نیست. از این زمان منبع دست‌اول، که به منطقه سرپل ذهاب پردازد، تاکنون به‌دست نیامده است. در بخشی از متن سریانی معروف به روی‌دادنامه کَرخ دِ بیت سلوک (احتمالاً مربوط به اواخر قرن پنجم میلادی) به پادشاهی ماد پرداخته و اشاره می‌شود که خیزش شاه مادای (آرَبَکَس)، در جریان شورش علیه سَرَدَنّا، استان‌های حلوان و همدان واقع در شرق بیت گرمی را فراگرفت (ملکزاده ۱۳۷۵: ۱۸؛ پیگولوسکایا ۱۳۷۲: ۵۶).

جای نام‌های منسوب به محدوده سرپل ذهاب از هزاره ... (سامر نظری و دیگران) ۳۰۹

۷.۴ دوره هخامنشی

در این دوران باوجود کتیبه‌های متعدد در ارتباط با مناطق مختلف شاهنشاهی اطلاعات دقیقی در ارتباط با منطقه موردبحث در دست نیست. در منابع جدیدتر، دیودور سیسیلی در جریان عزیمت اسکندر به قلمروی هخامنشی به شهرهای مختلفی اشاره کرد، از جمله شهر Celones که محل استقرار یونانیان تبعیدشده توسط خشایارشا از Boeotia^۸ بوده است (Welles 1963: 443). موقعیت جغرافیایی پیش‌نهادشده برای مکان Celones پیرامون رودخانه حلوان و همان خالونیتیس در نظر گرفته شده است (Smith 1870: 596).

۸.۴ دوره سلوکی

در دوران سلوکی، اطلاعات جسته‌گریخته‌ای از این منطقه در منابع تاریخی و نقشه‌ها وجود دارد. باتوجه به گفته پولیبیوس، مولون، ساتراپ ماد، در این دوره در منطقه خالونیتیس^۹ به‌دار آویخته شده است (Shuckburgh 2002: 310). در نقشه معروف به پوتینگر متعلق به قرون وسطی نیز، که رونوشتی از نمونه‌های قدیمی‌تر است، در بخش مربوط به ایران، که تقریباً به زمان آنتیوخوس سوم برمی‌گردد، از واژه آلبانیا برای منطقه سرپل ذهاب استفاده شده است (Tomaschek 1883: 8).

۹.۴ دوره اشکانی

یکی از آثار اشکانی مهم در محدوده سرپل ذهاب نقش برجسته کتیبه‌دار منسوب به گودرز اول است. براساس بازخوانی گروپ از این کتیبه، نام صاحب دژ (دژدار) حلوان در این متن ذکر شده است (Gropp 1968: 316-318)، اما باتوجه به آسیب‌دیدگی شدید کتیبه، خوانش وی به صورت فرضی مطرح شده است (نصرالله‌زاده ۱۳۹۰: ۱۶۶). علاوه بر این کتیبه، در میان متون جغرافی دانان یونانی هم چون ایزیدور خاراکسی، استرابو، و دیونیسیوس پریجیتیس از این منطقه با عنوان خالا (Χάλα) و خالونیتیس (Χαλωνίτις) یاد شده است (Periegetes 1710: 176; Schoff 1914: 6-7; Jones 1930: 192, 193).

۱۰.۴ دوره ساسانی

در دوره ساسانی، در منابع متعددی از جمله کتیبه، گل‌مهر، متون سریانی، مانوی، و عبری و هم‌چنین، در آثار جغرافی‌نویسان دوران اسلامی در ارتباط با دوره ساسانی، به این منطقه اشاره

شده است. در این منابع، از نام‌های مختلفی از جمله حلوان، ولاشفر، بلاشفر، بلاشغر، و شاذفیروز یاد شده که با سرپل ذهاب یک‌سان در نظر گرفته شده است و در ادامه به آن‌ها پرداخته می‌شود.

۱.۱۰.۴ حلوان

یکی از جای‌نام‌های پیش‌نهادشده برای محدوده سرپل ذهاب در دوره ساسانی حلوان است. در میان متون فارسی میانه، قطعه‌ای تورفانی به دست آمده که در آن به حضور مانی در حلوان و فرستادن مبلغان به ابرشهر اشاره شده است (سرکاراتی ۱۳۵۳: ۳۶۰؛ شکری فومشی ۱۳۹۶: ۱۶۵). هم‌چنین، در میان کتیبه‌های سلطنتی دوره ساسانی، تنها در کتیبه نرسی در پایکولی واژه‌ای به صورت hlw'nyk آورده شده که احتمالاً به اهالی حلوان اشاره دارد، اما خوانش آن هنوز قطعی نیست (Henning 1952: 511). در صورتی که خوانش این واژه درست باشد، باز هم انطباق آن با سرپل ذهاب کار آسانی نیست، زیرا طبق گل‌مهر موجود در موزه بغداد متعلق به زمان قباد، احتمالاً در دوران متأخرتر ساسانی چند حلوان وجود داشته است، چراکه در این گل‌مهر به حلوان میانی در منطقه وه کواد اشاره شده است (Frye 1970: 239-240). در صورت صحیح بودن خوانش این واژه، این احتمال مطرح است که در محدوده زمانی قرن ششم میلادی با سه نقطه به نام حلوان یعنی حلوان علیا، وسطی، و سفلی مواجه هستیم. بنابراین، این پرسش مطرح می‌شود که آیا در دوره‌های پیش‌تر از قباد و به‌ویژه دوره نرسی نیز حلوان‌های دیگری در محدوده شاهنشاهی ساسانی وجود داشته است یا نه؟

از دیگر منابع ارزش‌مند در بازسازی تاریخ دوران ساسانی، متون سریانی هستند. متون سریانی نسبت به دیگر منابع یونانی و لاتین کم‌تر شناخته شده‌اند و در بازسازی تاریخ سیاسی، اجتماعی، و اقتصادی میان‌رودان تا جنوب عربستان و خاور دور از اواخر دوران باستان تا قرون وسطی نقش بسیار مهمی دارند (Debie 2018: 45-46; Brock 1979: 1). در این متون، که شامل شرح زندگی و مصائب قدیسین مسیحی و تاریخ رهبانیت بوده، مطالب مفیدی در ارتباط با وقایع سیاسی و مذهبی حلوان وجود دارد؛ از جمله اشاره به شهر حلوان به عنوان اسقف‌نشینی مسیحی در سال‌های مختلف و تشکیل شورای کلیسایی در آنجا، ذکر اسامی اسقف‌های شهر، اشاره به وجود مذاهب یهودی، زرتشتی، و مسیحی به صورت هم‌زمان در این منطقه، ذکر نام شاهان و مقامات عالی‌رتبه، و اشاره به حلوان به عنوان بخشی از بیت مادای (Chabot 1902: 673; Devos 1946: 90; Brooks 1910: 125). بررسی متون سریانی از واپسین سال‌های دوره اشکانی تا

جای‌نام‌های منسوب به محدوده سرپل ذهاب از هزاره ... (سامر نظری و دیگران) ۳۱۱

قرون اولیه اسلامی نشان‌دهنده رشد شهر به لحاظ موقعیت مذهبی بوده و روند پیشرفت آن از جایگاه اسقف‌نشین تا مرحله تبدیل شدن آن به یک مطران‌نشین را نشان می‌دهد. در متنی سریانی موسوم به وقایع‌نامه آربلا یا تذکره اربیل متعلق به قرن ششم میلادی، بلافاصله پس از شرح سقوط اشکانیان فهرستی از مقر اسقفان مسیحی ذکر شده که نشان می‌دهد در آن زمان کلیسای پارتی بیش از بیست اسقف در نقاط مختلف از جمله حلوان (حلیج) داشته است (Sachau 1915: 61-62; Young 1969: 20). در اواخر قرن پنجم تا قرن هفتم میلادی، این منطقه به اقامتگاه تابستانی پادشاهان ساسانی تبدیل شد که بر اهمیت اسقف‌نشین آن افزود و آن را برای تبدیل شدن به یک کلان‌شهر (متروپولیس) آماده کرد (Fiey 1993: 92). به دنبال گسترش مسیحیت در دوره ساسانی، مطران‌نشین‌ها در شهرهای مختلف شکل گرفتند. براساس گزارش ابن‌الطیب (د ۱۰۴۳ م) و عبدیشو (د ۱۳۱۸ م) تعیین اولویت این مطران‌نشین‌ها و مرتبه اسقف‌های اعظم این کلان‌شهرها به تقدم زمان شکل‌گیری آن‌ها بستگی دارد. در این میان، مطران‌نشین حلوان به عنوان هشتمین جایگاه تقریباً از آخرین مواردی بود که در زمان پاتریارک یشوع‌یهب دایر شد (Mingana 1925: 74-76)^{۱۰}. گزارش دیگری از عمرو ابن متی (در حدود ۱۳۵۰ م) درباره مطران‌نشین‌های پاتریارک شرق به ترتیب اولویت وجود دارد که هریک از آن‌ها از دوازده تا شش اسقف زیردست خود دارند. هم‌چنین، هفت مورد اول حق انتخاب و تعیین پاتریارک را نیز دارند. در این فهرست، حلوان در جایگاه هفتم پیش از فارس و مرو قرار گرفته و این ارتقای حلوان بالاتر از فارس نه به خاطر اولویت شکل‌گیری، بلکه احتمالاً به این دلیل است که اسقف اعظم حلوان بعدها یکی از افراد مجاز برای انتخاب پاتریارک بوده است (Young 1969: 22-23)^{۱۱}. بنابراین، روند رشد و گسترش شهر حلوان به عنوان یکی از مراکز مسیحیت سریانی شرقی از جایگاهی اسقف‌نشین به مطران‌نشین از قرن هفتم میلادی حاکی از اهمیت روزافزون این شهر در استان ماد است.

دسته دیگر از منابع قابل توجه در بازسازی جغرافیای تاریخی دوره ساسانی منابع عبری هستند. در میان روایت‌های تلمود بابلی، سه رساله قیدوشین، شبّات، و یواموت به مناطق Halah و Helwan (Helzon) اشاره دارند (Oppenheimer 1983: 146-149). علاوه بر موارد فوق، در نوشته‌ای به زبان فارسی میانه درباره تاریخ، حماسه، و جغرافیای باستانی ایران با عنوان شهرستان‌های ایران‌شهر، که آخرین ویراستاری آن به سده هشتم میلادی بازمی‌گردد، به شهرستان ایران-آسان-کرد-قباد اشاره شده که توسط قباد، پسر پیروز، ساخته شده است (دریایی ۱۳۸۸: ۴۱). بر روی سه گل‌مهر ساسانی^{۱۲}، نام این شهرستان وجود دارد که در

شناسایی موقعیت مکانی آن نظرهای مختلفی مطرح شده است. یوزف مارکوارت این مکان را با استان حلوان منطبق دانسته (Markwart 1931: 105) و ارنست هرتسفلد آن را جایی در محدوده ایوان کرخه در نظر گرفته است (Herzfeld 1938: 420). بر روی دو عدد از گل‌مهرهای به‌دست آمده در نزدیکی هرسین، به جایگاه مغ‌ها در دو شهر ناشناخته واقع در ایران-آسان-کرد-قباد اشاره شده که خوانش‌های متفاوتی برای آن‌ها ارائه شده است.^{۱۳} هرتسفلد یکی از شهرها را با احتمال ارجان یا هِلپان ((H)alpān) خوانده که دومی را با حلوان امروزی یکی می‌داند. گفتنی است که مارکوارت و هرتسفلد هیچ‌گونه مستنداتی در ارتباط با این مکان‌یابی‌ها ارائه نکردند. بنابر نظر ریکا گیزلن، به دلیل نامشخص بودن موقعیت مکانی دو شهر واقع در این شهرستان، شناسایی ایران-آسان-کرد-کواد دشوار بوده و تنها براساس اشاره هرتسفلد از محل یافت این گل‌مهرها در هرسین، احتمال جانمایی ایران-آسان-کرد-کواد در نزدیکی هرسین قابل بررسی است.^{۱۴} ازسوی دیگر، باتوجه به متون قرون اولیه اسلامی مبنی بر ساخت حلوان توسط قباد اول، می‌توان پیش‌نهاد مارکوارت در انطباق این منطقه با حلوان را نیز محتمل دانست (Gyselen 1989: 45-46). علاوه بر موارد فوق، در منابع اسلامی یکی از جای‌نام‌هایی که با حلوان یکسان در نظر گرفته شده شاذفیروز است (ابن خردادبه ۱۳۷۱: ۷؛ مسعودی ۱۳۴۹: ۴۱). محوطه باستانی قلعه‌گیری در مرکز شهر سرپل ذهاب یکی از محوطه‌های موجود در منطقه سرپل ذهاب است که منطبق با شهر باستانی حلوان در نظر گرفته می‌شود (بنگرید به Rezaei Nia 2014; Alibaigi and MacGinnis 2023) (تصویر ۱).

۲.۱۰.۴ ولاشفر / بلاشفر / بلاشفر

یکی دیگر از جای‌نام‌های ذکر شده در منابع متعلق به دوره ساسانی و دوران اسلامی ولاشفر/ بلاشفر یا بلاشفر است. واژه ولاشفر به معنای شکوه بلاش است (Chaumont 1974: 82-84). این مکان به عنوان اسقف‌نشینی مسیحی در میان فهرست شهرهایی ذکر شده که مار یهبالاها (Mar Yahbalaha) در سال ۴۲۰ در آن‌ها جاثلیق بوده و اسامی اسقف‌های آن از سال ۴۲۴ تا ۵۷۶ در متون سریانی مشخص است (Chabot 1902: 276, 670). این متون از مهم‌ترین منابع در ارتباط با منطقه بلاشفر در دوره پادشاهان مختلف ساسانی از جمله بهرام پنجم، یزدگرد دوم، و خسرو دوم است. از مهم‌ترین این مطالب می‌توان به ذکر نام افراد عالی‌رتبه در ارتباط با منطقه، وضعیت جغرافیایی بلاشفر، قرارگیری در مسیر جاده شاهی، اشاره به نام شهیدان این سرزمین، برپایی محراب بر فراز کوه، ساخت صومعه در منطقه توسط خسرو پرویز برای شیرین، و غیره

جای نام‌های منسوب به محدوده سرپل ذهاب از هزاره ... (سامر نظری و دیگران) ۳۱۳

اشاره کرد که گویای اهمیت سیاسی و مذهبی منطقه بلاشفر در برهه‌های زمانی مختلف دوره ساسانی است (Devos 1965: 315; Hoffmann 1880: 67; Budge 1893: 80). علاوه بر منابع فوق، گل‌مهری از دوره ساسانی به دست آمده که دارای عنوان مدافع درویشان است. این گل‌مهر به بلاشفر منتسب شده که به عنوان یکی از استان‌های واقع در ماد از آن یاد شده است (مارکوارت ۱۳۷۳: ۴۶؛ 83، 61؛ Gyselen 1989). نظرهای مختلفی در ارتباط با محل این جای نام مطرح شده است. به عقیده هوفمن بلاشفر تنها به عنوان چشم‌انداز پیرامون حلوان ظاهر می‌شود و این شهر را مربوط به دوره اشکانی می‌داند (Hoffmann 1880: 67, 120). بنابر نظر فی، نام بلاشفر از اواسط قرن ششم مورد استفاده نبود و حلوان جای‌گزین آن شده است (Fiey 1979: 360-368). ریچارد پین نیز در ارتباط با جای نام بلاشفر محدوده بیستون را پیش‌نهاد داده و وجود عنصر کوه، که در شهادت‌نامه پتیون بارها به آن پرداخته شده، و هم‌چنین وجود نقش برجسته بلاش دوم اشکانی در جبهه جنوب شرقی کوه بیستون از عوامل ترغیب وی برای چنین پیش‌نهادی است (Payne 2015: 60). در میان منابع دوران اسلامی نیز از شهر بلاشفر/ بلاشفر یاد شده است که در حلوان قرار دارد و ساخت آن به بلاش ساسانی نسبت داده شده است (ثعالبی ۱۳۲۸: ۲۸۰؛ مجمل‌التواریخ و القصص ۱۳۱۸: ۷۲؛ اصفهانی ۱۳۴۶: ۵۴). برخی از پژوهش‌گران نیز معتقد هستند که این شهر همان محوطه قلعه بلاخ در چهار و نیم کیلومتری سرپل ذهاب است (خسروی و دیگران، در دست چاپ) (تصویر ۱).

باتوجه به منابع بررسی شده، به نظر می‌رسد حلوان و بلاشفر هر دو به صورت هم‌زمان در قرن ششم پم فعال بوده و هرکدام در سال‌های متمادی اسقف مربوط به خود را داشته‌اند. باید اشاره کرد که این شهر از تاریخ ۴۲۰ م وجود داشته؛ بنابراین، ساخت آن توسط بلاش اول ساسانی منطقی به نظر نمی‌رسد و هوفمن به درستی به این موضوع اشاره کرده است (Hoffmann 1880: 67). به علاوه اشاره به جاثلیق شهرهای مختلف مانند بیت‌گرمایه، بیت‌مادایه، زاب، و بلاشفر در کنار هم گویای هم‌جواری این شهرها و مناطق ذکر شده با هم‌دیگر است. افزون بر مطالب فوق، در منابع سریانی به ویژگی‌های متعددی اشاره شده، از جمله ساخت محرابی برای پتیون بر فراز کوهی در شمال شهر (Corluy 1888: 22)، وجود رودخانه‌ها در منطقه برای آزمایش کردن پتیون (ibid.: 20)، اشاره به کوه‌های سخت و ناهموار در گذر از سرزمین بلاشفر (Devos 1965: 315) و ساخت صومعه‌ای توسط خسرو پرویز برای شیرین در بلاشفر (Budge 1893: 80) که این موارد از جمله عوامل محیطی و عناصر معماری شاخصی هستند که برای مکان‌یابی این منطقه می‌تواند در نظر گرفته شود.

۵. اهداف و انگیزه نام‌گذاری جای نام‌ها

مطالعات مرتبط با جای نام در پی پاسخ به چرایی و چگونگی نام‌گذاری مکان‌های مختلف است. از جمله این که این مکان چیست و در کجا واقع شده است؟ چه کسی این نام را به آن مکان داده است؟ چه زمانی این نام‌گذاری انجام شده است؟ و این که چرا این مکان چنین نامی را به خود گرفته است؟ (Tent and Blair 2011: 68). در مطالعات جای نام‌شناسی مربوط به مکان‌های باستانی و امروزی فلات ایران، تاکنون پیش‌نهادی ارائه نشده است که دربرگیرنده یک طبقه‌بندی جامع و عمومی مبنی بر این باشد که هر کدام از نام‌های اطلاق شده به هر منطقه متأثر از چه عواملی هستند. یکی از مطالعات معتبر صورت گرفته در ارتباط با گونه‌شناسی جای نام‌ها و انگیزه نام‌گذاری آن‌ها جدول پیش‌نهادی طبق بررسی جای نام‌های ملی استرالیا (ANPS)^{۱۵} است که به نه گروه کلی با زیرمجموعه‌های فرعی تقسیم می‌شوند.^{۱۶} براساس جدول ارائه شده از جای نام‌های پیش‌نهادی برای سرپل ذهاب و با در نظر گرفتن طبقه‌بندی نه‌گانه ANPS به سختی می‌توان دلایل انتخاب همه جای نام‌های منتسب به این منطقه را با توجه به دسته‌بندی فوق مشخص کرد؛ برای مثال، برخی از واژه‌ها مانند حلق را نمی‌توان به وضوح ریشه‌یابی کرد که آیا به یک روی داد تاریخی مانند کوچ یهودیان از مناطق دیگر اشاره دارد؟ یا جای نام انتقالی از مکانی دیگر برای این محدوده است؟ و یا این واژه قدیمی‌تر برای رودخانه آلون بوده یا خیر که این مسئله نیازمند مطالعات دقیق زبان‌شناسی است؛ با وجود این، برخی از جای نام‌های ذکر شده مانند حلوان را می‌توان در دسته توصیفی قرار داد که احتمالاً برگرفته از نام رودخانه آلون سرپل ذهاب است. واژه استفاده شده دیگر برای این منطقه در دوران سلوکی و اشکانی خالونیتس و خالا است که وام‌واژه‌ای از زبان یونانی است. در دوره ساسانی و همچنین طبق منابع دوران اسلامی سه واژه دیگر برای این منطقه مورداستفاده قرار گرفته با نام بلاشفر، شاذفیروز، و ایران شاد کواد که در دسته جای نام‌های اسمی قرار می‌گیرند و برگرفته از نام پادشاهان ساسانی و احتمالاً اشکانی (بلاش) است. به طور کلی، ارائه یک طبقه‌بندی منسجم و جامع برای این منطقه تنها از نظر بررسی منابع تاریخی - باستان‌شناسی موجود ممکن نیست و نیاز به مطالعات بیش‌تر زبان‌شناسی و ریشه‌شناسی دارد تا انگیزه استفاده برخی از نام‌ها و واژه‌های به کاررفته در ارتباط با این منطقه نمایان‌تر شود. با وجود این، می‌توان عوامل محیطی (رودخانه آلون) و سیاسی را از مهم‌ترین مؤلفه‌هایی دانست که در انتساب نام‌های این منطقه نقش اساسی داشته‌اند هر چند وجود انگیزه‌های دیگر را نمی‌توان نادیده گرفت.

۶. نتیجه‌گیری

سرپل ذهاب به دلیل قرارگیری در مسیر شاه‌راه خراسان بزرگ، هم‌چنین قرارگرفتن در مجاورت حکومت‌های قدرت‌مند بین‌النهرین و قرارگیری به عنوان منطقه مرزی در ادوار مختلف، همواره مورد توجه بوده و روی داده‌های سیاسی، فرهنگی، وضعیت محیطی، و جغرافیایی مرتبط با این منطقه در منابع تاریخی و باستان‌شناسی ثبت و ضبط شده است. این موقعیت جغرافیایی و هم‌چنین شرایط محیطی مناسب در گذشته‌های دور تا به امروز در جذب گروه‌های انسانی نقش اساسی داشته است. براساس منابع متعدد از سلسله‌های قدیم سومر تا اوایل دوران اسلامی مرتبط با جغرافیای تاریخی سرپل ذهاب، نام‌ها و واژه‌های متعددی از جمله خَلْمَن، خالونیتیس، خالا، آلبانیا، حُلوان، حَلج، بلاشفر، و شاذفیروز برای این منطقه مورد استفاده بوده است. در میان این اسامی، واژه خَلْمَن از نظر زمانی از دوره بابل قدیم تا آشور نو در کتیبه‌ها تداوم داشته که می‌تواند حاکی از اهمیت سیاسی و جغرافیایی این منطقه باشد. در دوره‌های سلوکی و اشکانی، جای‌نام‌های خالا و خالونیتیس و در دوره ساسانی و اسلامی نام‌های حُلوان، بلاشفر، و شاذفیروز در ارتباط با این منطقه ذکر شده است. گرچه انگیزه به کارگیری برخی از این اسامی مشخص نیست، به نظر می‌رسد انتخاب جای‌نام خَلْمَن و تداوم احتمالی آن به صورت حُلوان در دوره‌های بعدی متأثر از شرایط محیطی منطقه به دلیل جریان رودخانه لون باشد. علاوه بر شرایط زیست محیطی، عوامل سیاسی نیز در انتخاب جای‌نام‌های این منطقه تأثیرگذار بوده است، به طوری که در بعضی از عناوین با نام پادشاهان ساسانی روبه‌رو هستیم. هرچند انگیزه و معنی برخی از واژه‌های استفاده شده برای این منطقه از نظر مطالعات تاریخی - باستان‌شناسی به روشنی قابل پی‌گیری نیست، اما مطالعات زبان‌شناسی دقیق می‌تواند تکمیل‌کننده این کاستی‌ها باشد.

منابع سریانی به عنوان یکی از منابع شاخص در مطالعات دوره ساسانی در بررسی اتفاقات سیاسی و فرهنگی این منطقه و به صورت کلی تر زاگرس نادیده گرفته شده است. بررسی منابع مذکور نشان‌دهنده حضور پادشاهان و افراد عالی‌رتبه در منطقه و روشن‌کننده بسیاری از نام‌ها و مناصب به کار رفته، اتفاقات مذهبی، ساخت‌وسازها، اقلیت‌های مذهبی، روند تبدیل شهر از اسقف‌نشین به مطران‌نشین، توصیف محیط جغرافیایی، و مسیر گذر حاکمان و پادشاهان در منطقه سرپل ذهاب است. در نهایت، به منظور درک عمیق‌تر از چگونگی ساختار سیاسی - فرهنگی منطقه، شکل و نوع استقرارها، و تبیین و تحلیل جنبه‌های متعدد منظر فرهنگی منطقه در دوره‌های مختلف لازم است با نگرشی سیستمی به مطالعه این منطقه پرداخت تا فهم درست‌تری از پیچیدگی‌های این منطقه حاصل شود.

جدول ۱. عناوین پیش‌نهادی برای جای‌نام‌های منسوب به محدوده سرپل ذهاب از دوران سلسله‌های قدیم تا اوایل اسلام

دوره	نام فرمان‌روا	تاریخ	آوانویسی	نوع متن	محتوای متن	منبع	توضیحات
سلسله‌های قدیم	-	حدود ۲۶۰۰ پ.م	ʔa-i-rim	𐎠𐎼𐎷𐎡𐎴	لوح به‌دست‌آمده از ابوصلابیخ (IAS 331) شامل فهرستی از اسامی جغرافیایی	Pettinato 1978: 73, VI 7	در ارتباط با تغییر شکل نگارش این واژه به Arman بنگرید به Frayne 1992: 65 برای تاریخ‌گذاری لوح بنگرید به Biggs 1974: 26
	-	حدود ۲۵۰۰ پ.م	ʔa-i-rim ^{ki}	𐎠𐎼𐎷𐎡𐎴𐎩	این لوح، که شامل ۲۸۹ نام جغرافیایی است، از میان آرشیو سلطنتی ایلا به‌دست آمد و بخشی از آن نسبتاً مشابه با لوح به‌دست‌آمده از ابوصلابیخ (IAS 331) است.	Pettinato 1978: 70, 244 B; Pettinato 1981: 241, 244 AS.	برای تاریخ‌گذاری اثر بنگرید به Pettinato 1981: 12
بابل قدیم	ایدن‌سین (۹)	-	Hal-ma-an ^{ki}	𐎶𐎠𐎤𐎶𐎩	شرحی از گسترش حکومت سیموروم با اشاره به سرزمین‌های فتح‌شده از جمله خلمن	Ahmed 2012: 256, 48	
		-	Ha-al-ʔma-ni ^{ki}	𐎶𐎠𐎤𐎶𐎩𐎠𐎢𐎩	اشاره به شهرهای نیقوم و خلمنی در یکی از نامه‌های به‌دست‌آمده از تل آسمر	Whiting 1987: 37, no. 2, Line 5	باوجودی که این اثر وضعیت مطلوبی نداشت، اما به‌نظر می‌رسد محتوای آن احتمالاً در ارتباط با عملیاتی نظامی در منطقه کوهستانی شمال‌شرق اشنون باشد (Whiting 1987: 38)
بابل میانه	-	حدود ۱۴۶۸-۱۳۶۸ پ.م	URU ʔa-al-ma-ni-we URU ʔal-ma-ni-we	موضوعات مختلف	شامل متون مختلف از جمله اشاره به اسامی هفت شاهد در این شهر یا برداشت دانه از انبار غلات شهر Halmaniwe و غیره	Chiera 1934: Pl. 387, no. 403: 9; Owen 1995: 132, EN 9/3 479. Lacheman 1958: 74, 237: 2, 6, 10, 14; 115, 394: 5; Fincke 1993: 83-85	از نظر جغرافیایی، موقعیت این شهر در پایین زاب کوچک (Müller 1994: 41) و با آرمن در منطقه آگر-سلو از دوره‌های بعد تطابق داده شده است (Lewy 1968: 155)

جای نام‌های منسوب به محدودهٔ سرپل ذهاب از هزارهٔ ... (سامر نظری و دیگران) ۳۱۷

دوره	نام فرمان‌روا	تاریخ	آوانویسی	نوع متن	محتوای متن	منبع	توضیحات
	مردوک - آبل - ایبتن اول	حدود ۱۱۷۱-۱۱۵۹ پ.م	URU Hal-man	کودورو	شرحی از حدود اراضی و نام صاحبان آن‌ها، همراه با اسامی شاهان و خدایان. متن کتیبه علاوه‌بر اشاره به حاکم تَمر و خلمن به نام شیتی مردوک، از شهر خلمن به‌عنوان مکان برپایی این سنگ نیز یاد می‌کند	Borger 1970: 2, Kol. I 14, Kol. II 4	برای اطلاعات دربارهٔ این کودوروی مکشوفه از سرپل ذهاب، بنگرید به حاکمی ۱۳۴۷: ۶۸-۷۱. برای موقعیت جغرافیایی پیش‌نهادی تَمر بنگرید به Reade 1978: 137-139
	نپوکدنصر اول	۱۱۲۱-۱۱۰۰ پ.م	Hal-man	اعطای امتیاز	در بخشی از متن به اسامی سیزده مقام عالی‌رتبه از مناطق تحت کنترل پادشاه از جمله نمایندگان تَمر و حاکم خلمن به نام Tāb-ashāb-Marduk اشاره می‌شود	King 1912: 35 (22)	این متن، که بر روی سنگ‌افراشته‌ای معروف به یادمان شیتی مردوک نیز شناخته می‌شود، به شرح موفقیت‌ها و امتیازات اعطاشده به او در مقابل لشکرکشی به عیلام می‌پردازد (Cooley 2006: 160-164).
عیلام میانه	شیلهک - اینشوشینک اول	حدود ۱۱۵۵-۱۱۳۶ پ.م	A ⁵ Hal-ma-an	کتیبه سلطنتی	در یکی از کتیبه‌های شیلهک اینشوشینک این واژه به‌صورت [i-pu- ni]-rAŠHal-ma-an در یک جای‌نام اشاره شده است	König 1965: 133, 54b; Vallat 1993: 75; Henkelman 2010: 494	
آشور نو	شلمنصر سوم	۸۲۴-۸۵۸ پ.م	URU bal-man	تخت‌خواب	گزارشی از لشکرکشی‌های پادشاه بر روی سنگ‌افراشتهٔ معروف به Kurkh Monolith. در قسمت پایانی متن، ذیل شرح جنگ Qarqar، از پیش‌روی به شهر خلمن، خراج‌دادن مردم، و قربانی شاه در برابر Adad خدای شهر گفته می‌شود	Rawlinson 1870: 8, lines 86, 87; Grayson 1996: 23, lines 86, 87	باتوجه‌به متن، موقعیت جغرافیایی خلمن به شهری در سوریه اشاره دارد (Brinkman 1968: 195, 1195). برای اطلاعات پیش‌تر دربارهٔ شهر خلمن در سوریه، بنگرید به Schiffer 1911: 99
			URU ar-man	تخت‌خواب	این واژه در کتیبهٔ دروازهٔ بلاوات محل پناه مردوک بل اوسته معرفی شده که در کوه‌ها قرار داشت؛ شاه به‌دنبال او از کوه بالا رفته و او را در آن شهر زندانی و شهر را محاصره، قتل‌عام، و غارت می‌کند	Grayson 1996: 30, Col. V, lines 1-2	در برخی متون دیگر از شلمنصر سوم، ذیل شرح این ماجرا به‌جای ذکر نام مکانی که مردوک بل اوسته به آن‌جا رفته از واژهٔ کوه استفاده شده است (Grayson 1996: 53, 66)

۳۱۸ جستارهای تاریخی، سال ۱۵، شماره ۱، بهار و تابستان ۱۴۰۳

دوره	نام فرمان‌روا	تاریخ	آوانویسی	نوع متن	محتوای متن	منبع	توضیحات
			URU ħal-man	𒌦𒌦𒌦𒌦	شَلْمَنْصَر در جریان پیش‌روی به سمت خلمن به قربانی برای Adad خدای این شهر اشاره می‌کند. هم‌چنین، طی دومین لشکرکشی خود به بابل، در تعقیب مردوک بل اوسته، که برای نجات جاننش به خلمن رفته، از این شهر یاد می‌کند.	Grayson 1996: 36, lines 25-26; 37, line 46	در این متن از دو شهر با عنوان خلمن یاد شده که به‌نظر می‌رسد طبق شواهد متنی، موقعیت مکانی متفاوتی با یک‌دیگر دارند.
			URU ħal-man	𒌦𒌦𒌦𒌦	در بخشی از کتیبه‌های حک‌شده بر دو گاو نر از نیم‌رود، به پیش‌روی و گذر از خلمن و قربانی برای Adad خدای خلمن اشاره می‌شود. در بخش دیگری نیز به شرح ماجرای مردوک بل اوسته و پناه‌بردن او به خلمن می‌پردازد.	Parpola 1970: 143, ICC 46. 4, 5, 14; Grayson 1996: 45, lines 15-16; 46, line 25	
			KUR ħal-ma-an	𒌦𒌦𒌦𒌦𒌦	در میان متون ابلیسک سیاه، پس از شرح فتح سرزمین نمری و ویران‌کردن شهرها، به پایین‌آمدن از گذرگاه سیمسی که بر سر سرزمین خلمن قرار دارد اشاره می‌شود.	Grayson 1996: 71, line 190	در این متن موقعیت خلمن در ارتباط احتمالی با سوریه در نظر گرفته شده (Michel 1956: 233)، درحالی‌که با اشاره به سرزمین نمری در متن، این موقعیت نمی‌تواند تأیید شود (Brinkman 1968: 195, 1195).
	اد نیزی سوم (۹)	۷۸۳-۸۱۰ پ.م	Ar-ma-an ^{um}	روای دادنامه	کتیبه‌ای بابلی معروف به Synchronic Chronicle/History که در ذیل نبرد میان شاه آشور Adad-nārārī I و شاه بابل Nazi-Muruttaš، از مرز مشترک میان آن‌ها در مکانی به‌نام آرمن در آگر-ستلو سخن می‌گوید.	Glassner 2004: 178, 30, 179	برای اطلاعات جامع از این روی‌دادنامه، که شامل روایتی از روابط آشور و بابل در دوره‌های تاریخی مختلف است، بنگرید به Grayson 1975: 51-56, 157-170.
	سارگن دوم (۹)	۷۰۵-۷۳۱ پ.م	KUR ar-ma-ni-ti ^{is}	روایتی	رساله‌ای دربارهٔ جغرافیای فتوحات سارگن اکدی که در زمان آشور نو تألیف یا دوباره ویرایش شده است. در بخشی از متن، پس از ذکر زاب بزرگ و کوچک و سرزمین لولوبی، به سرزمین آرمنی، که هم مرز با ایلا و Bit-Nanib بوده، اشاره می‌شود.	Schroeder 1920: 67, VAT 8006, line 13; Grayson 1974/1977: 59, 13.	برای بررسی موقعیت مکانی آرمنی و مطالعهٔ جامع‌تر این کتیبه، بنگرید به Horowitz 1998: 67-95؛ برای نظرهای بیشتر از موقعیت آرمنی، بنگرید به Weidner 1952-1953: 12-13; Brinkman 1968: 195, 1195; Albright 1925: 112-114.

جای نام‌های منسوب به محدودهٔ سرپل ذهاب از هزارهٔ ... (سامر نظری و دیگران) ۳۱۹

دوره	نام فرمان‌روا	تاریخ	آوانویسی	نوع متن	محتوای متن	منبع	توضیحات
	-	-	Al-na-an	ردایهٔ مذهبی	رونوشتی متعلق به دورهٔ آشور نو از کتیبه‌ای سلطنتی مربوط به آگوم - کاکریمه پادشاه کاسی. او در میان عناوین مختلف خود را پادشاه سرزمین آلمن و پدن نیز معرفی می‌کند	Rawlinson 1909: 33, Col I: 38; Stein 2000: 152, 38	برای اطلاعات بیشتر، بنگرید به Goetze 1953: 118, n 27; Brinkman 1967: 95, 97 D ^b .3.1; Oshima 2012
	-	-	URU Ḫal-man URU Ḫal-[nan]	اداری	متن کوتاهی از صورت‌حساب درآمدها شامل تعداد مشخصی اسب از شهر خلمن، به‌علاوهٔ مالیات گرفته‌شده از خلمن تحت عنوان namurtu	Parker 1961: 45, ND.2727, lines 5, 15	برای موقعیت خلمن، بنگرید به Parker 1961: 46, Notes 5
	-	-	LÚ ḫal-man-a-a	گزارش به پادشاه	اشاره به مردم خلمن، که هر سال ۳۳۰ گوسفند برای خدای بل پیش‌کش می‌کردند، اما از زمان به‌دست‌گرفتن تاج و تخت توسط ولی عهد خودداری کرده و نمی‌دهند	Harper 1900: No. 464, K.1519, line 13; Cole and Machinist 1998: 138, no. 166	
	-	-	kuḫal-man ašar kuḫal-man	مژ: پیش‌گویی	مضمون متن دربارهٔ لشکرکشی شاه بابلی بی‌نامی در برابر لولوبی‌هاست که در آن به سرزمین خلمن نیز اشاره می‌شود	Winckler 1894: 76, K. 5966, lines 10, 13; Lambert 2007: 64, lines 24, 27; Pl. 30.	این متن، همراه با چند لوح دیگر، از نمونهٔ الواح پیش‌گویی معروف به tamītu است (Lambert 2007:10-11)
هخامنشی	-	-	-	گزارش تاریخی	دیودور سیسیلی در جریان عزیمت اسکندر به قلمروی هخامنشی به شهرهای مختلفی اشاره می‌کند از جمله مکانی به نام Celones که محل استقرار یونانیان تبعیدشده از Boeotia بوده که توسط خشایارشا در این مکان اسکان داده شدند	Welles 1963: 443	موقعیت جغرافیایی پیش‌نهادی برای این مکان پیرامون رودخانهٔ حلوان و همان خالونیتیس در نظر گرفته شده است (Smith 1870: 596). از نظر واژه‌شناسی نیز احتمال دارد خالونیتیس شکل توسعه‌یافته‌ای از واژهٔ Celones باشد

۳۲۰ جستارهای تاریخی، سال ۱۵، شماره ۱، بهار و تابستان ۱۴۰۳

دوره	نام فرمان‌روا	تاریخ	آوانویسی	نوع متن	محتوای متن	منبع	توضیحات
نقشه‌نگاری	-	-	-	نقشه‌نگاری	اشارهٔ پولیبیوس از به‌دارآویخته‌شدن مولون (ساتراپ ماد) در منطقهٔ خالونیتیس	Shuckburgh 2002: 310	
	-	-	-	نقشه‌نگاری	در بخش یازدهم نقشهٔ معروف به پوتینگر از عنوان Albania در محدودهٔ کنونی سرپل ذهاب استفاده شده است	Tomaschek, 1883: 8	نقشهٔ پوتینگر یکی از برجسته‌ترین اسناد تاریخی - جغرافیایی باقی‌مانده از قرون وسطی و تنها نقشهٔ جهان رومی شناخته شده از دنیای باستان است. این نقشه، که رونوشتی از نمونه‌های قدیمی‌تر بوده، احتمالاً متعلق به دوران سلوکی (و بخش مربوط به ایران تقریباً به زمان آنتیوخوس سوم) برمی‌گردد (Tomaschek 1883: 3-4). برای اطلاعات بیش‌تر، بنگرید به Hausleiter et al. 2000: 1317; Talbert 2010; Albu 2014
اشکانانی	-	-	-	اشکانانی	اشاره به نام صاحب دژ (دژدار) حلوان در کتیبهٔ اشکانانی سرپل ذهاب	Gropp 1968: 316-318	باتوجه‌به آسیب‌دیدگی شدید کتیبه، خوانش دقیق حلوان موردبحث است (نصرالله‌زاده ۱۳۹۰: ۱۶۶)
	-	-	-	اشکانانی	شرح ایستگاه‌های پارتی توسط ایزیدور خاراکسی در مناطق مختلف ازجمله خالونیتیس و اشاره به شهر یونانی خالا که در همین اقلیم واقع شده است	Schoff 1914: 6-7	
	-	-	-	اشکانانی	اشارهٔ استرابو به سرزمین آشور و مناطق آن ازجمله خالونیتیس در حوالی کوه‌های زاگرس	Jones 1930: 192, 193	
	-	-	-	اشکانانی	اشارهٔ پلینی به خالونیتیس و مناطق اطراف دجله	Bostock 1855: 77-78	گفتنی است که در متن پلینی خالونیتیس، به‌اشتباه، به‌جای پیرامون رودخانهٔ حلوان، در محدودهٔ رودخانهٔ دجله قرار داده شده است (Bostock 1855: 77-78)

جای نام‌های منسوب به محدودهٔ سرپل ذهاب از هزارهٔ ... (سامر نظری و دیگران) ۳۲۱

دوره	نام فرمان‌روا	تاریخ	آوانویسی	نوع متن	محتوای متن	منبع	توضیحات
	-	-	-	نقشه‌ای	اشارهٔ دیونیسیوس پریجیتیس به ساکنان خالونیتیس	Periegetes 1710: 176	
ساسانی	حلوان	-	hlwn shryst'n	دست‌نویس مانوی	قطعهٔ تورفانی M2 به زبان فارسی میانه مبنی بر حضور مانی در حلوان و فرستادن مبلغان به آبرشهر	سرکاراتی ۱۳۵۳: ۳۶۰ شکری فومشی ۱۳۹۶: ۱۶۵	
		حدود ۲۹۳ م	hlw'nyk	کتیبهٔ سلطنتی	در میان اسامی و عناوین لیست پایانی کتیبهٔ نرسی در پایکولی، واژه‌ای وجود دارد که احتمالاً به اهل حلوان اشاره دارد، اما خوانش آن هنوز قطعی نیست	Henning 1952: 511	خوانش این واژه توسط هومباخ و شروو به‌صورت Harēw ارائه شد و موقعیت آن را در شرق امپراتوری تعیین کردند (Humbach and Skjærvø 1983: Part 3.1, 71; Part 3.2, 121, 124).
		-	xlw'n myd'nk(y)?	اداری	گل‌مهر موجود در موزهٔ بغداد (IM 47671) شامل اثر مهری با عنوان حلوان میانی در منطقهٔ وه‌کواد است. در صورت صحیح‌بودن خوانش این واژه، بایستی یک حلوان پایین و یک حلوان بالا نیز در نظر گرفته شود	Frye 1970: 239-240	
				روی‌داده	اشاره به استان‌های حلوان و همدان واقع در شرق بیت گرمی در جریان شورش اربکس (شاه ماد) علیه سردنا، شاه آشوری	ملکزاده ۱۳۷۵: ۱۸	این متن در بخشی از روی‌داده‌نامهٔ کَرخ و بیت سبلوق احتمالاً مربوط به اواخر قرن پنجم میلادی ذکر شده است
		-	-	متون سریانی	اشاره به نام هورمان Hurman اولین اسقف شناخته‌شدهٔ حلوان به‌عنوان یکی از شهدای شکنجه‌های دوران شاپور دوم	Fiey 1993: 92	

۳۲۲ جستارهای تاریخی، سال ۱۵، شماره ۱، بهار و تابستان ۱۴۰۳

دوره	نام فرمان‌روا	تاریخ	آوانویسی	نوع متن	محتوای متن	منبع	توضیحات
	سروش دوم	-	-	مؤرخان ایرانی	اشاره به نام اسقف‌های حلوان (سلس) در سال‌های ۵۵۴، ۵۸۵، ۶۰۵ م	Chabot 1902: 673	
		۶۲۸-۵۹۰ م	-	مؤرخان ایرانی	در سال ۲۸ پادشاهی خسرو اول، شیرین که دختر یکی از بزرگان سرزمین کرخ بیت سلوک (سلوک) بوده به دین مسیحیت گرایش پیدا می‌کند و مورد آزار قرار می‌گیرد. سپس، به سرزمین حلوان در بیت مادای، که پادشاه در آن‌جا بوده، انتقال پیدا می‌کند. در بدو ورود یهودیان، مغان و بزرگان از او می‌خواهند که به دین زرتشتی برگردد. هم‌چنین، اشاره به حضور راد بیت مادای در حلوان برای متقاعد کردن شیرین و بازگشتش به دین زرتشتی	Devos 1946: 90	شرح زندگی شیرین مقدس که اصل آن به سریانی و مربوط به زمان خسرو اول بوده، اما کپی یونانی آن باقی مانده که مربوط به زمان خسرو دوم است. برای اطلاعات بیشتر درباره‌ی واژه راد یا رد، بنگرید به دلپذیر و دیگران ۱۳۹۰
		-	-	مؤرخان ایرانی	اشاره‌ی الیاس نصیبینی به تشکیل شورای کلیسایی در شهر حلب (سریانی حلوان) در شانزدهمین سال سلطنت خسرو پرویز و انتخاب گریگور به‌عنوان جاثلیق	Hoffmann 1880: 120; Chabot 1902: 471-479; Brooks 1910: 125	به‌نظر می‌رسد در این زمان، درباره‌ی سلطنتی در حلوان مستقر بوده است (Morony 1984: 341)

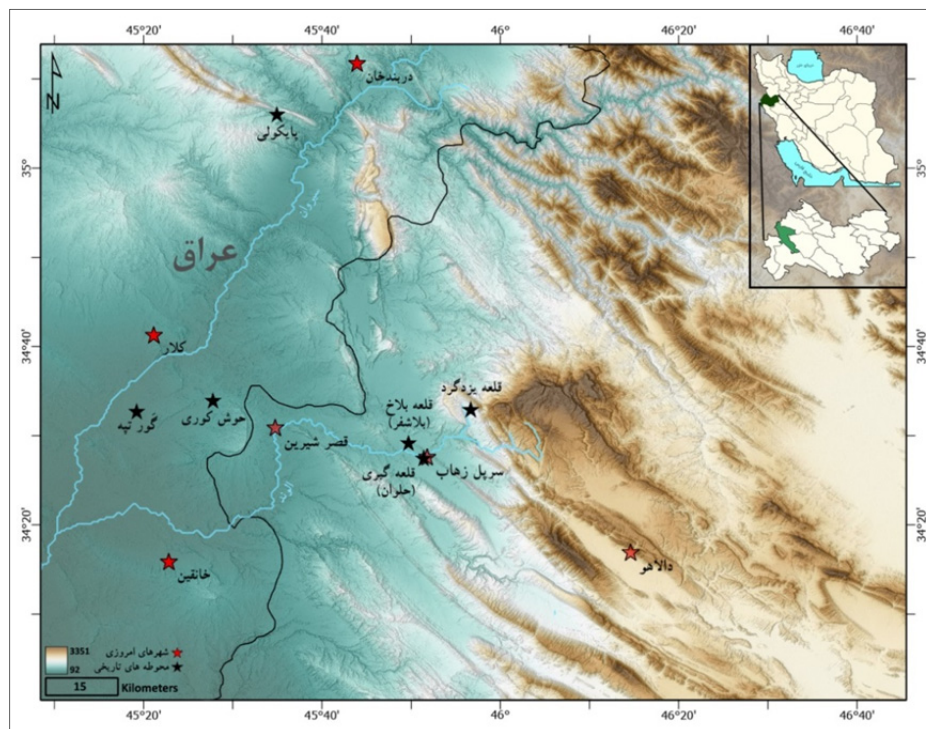
جای نام‌های منسوب به محدودهٔ سرپل ذهاب از هزارهٔ ... (سامر نظری و دیگران) ۳۲۳

دوره	نام فرمان‌روا	تاریخ	آوانویسی	نوع متن	محتوای متن	منبع	توضیحات
بلاشفر	بهرام پنجم	۴۲۰-۴۳۸ م	-	مؤرخان معاصر	در میان روایت‌های تلمود بابلی، سه رسالهٔ قیدوشین، شَبَات، و یواموت به مناطق Helwan (Helzon) و halaH اشاره دارند	Oppenheimer 1983: 146-149	رسالةٔ قیدوشین درمورد قوانین مربوط به ازدواج بوده و در آن وضعیت اصل و نسب یهودیان مناطق مختلف از جمله حلوان ذکر شده است. در این رساله، ذیل اشاره به تبعید ده قبیلهٔ اسرائیلی، halaH همان Hillazon در نظر گرفته شد و کنترل این شهر هم‌راه با آدباین و نصیبین بارها از ایرانیان به رومیان منتقل شده بود (Steinsaltz 2016: 405). برای اطلاعات بیش‌تر دربارهٔ استقرارهای یهودیان در اواخر دوران باستان، بنگرید به Pourshariati 2014.
					در سال ۴۲۰ م، مار یهبالاها (Mar Yahbalaha) که مقرش در سلوکیهٔ تیسفون بوده جاثلیق شهرهای مختلفی از جمله بیت گرمایه، بیت مادایه، زاب، بلاشفر (ܒܠܬܫܦܪ)، و غیره بوده است. اشاره به اسامی اسقف‌های بلاشفر در سال‌های ۴۲۴، ۴۸۶، ۴۹۷، ۵۷۶ م	Chabot 1902: 276, 670	در سال‌های ۴۳۰، ۴۸۵ و ۵۶۶ م، ناحیهٔ بلاشفر به‌عنوان یک اسقف‌نشین و بخشی از استان ماه در نظر گرفته شده است (مارکوارت ۱۳۷۳: ۴۶). به‌نظر فی، بلاشفر از اواسط قرن ششم مورد استفاده نبوده و حلوان جای‌گزین آن شده است (Fiey 1979: 360-368)
					در زمان بهرام پنجم، منشی او به‌نام ژاک به‌هم‌راه تعدادی، در امتناع از چشم‌پوشی از مسیحیت، اموالشان مصادره، خانه‌هایشان پلمپ، و به کارهای سخت از جمله کار در جادهٔ شاهی، که در زمان بهرام پنجم در حال گسترش آن بودند، وادار می‌شود. طبق روال، پادشاه برای سپری‌کردن زمستان قصد بازگشت به سلوکیه - تیسفون کرده که در خلال آن به گذر از سرزمین بلاشفر با کوهستان‌های سخت و ناهموار نیز اشاره می‌شود	Devos 1965: 315	

دوره	نام فرمان‌روا	تاریخ	آوانویسی	نوع متن	محتوای متن	منبع	توضیحات
	یزدگرد دوم	۴۵۷-۴۳۸ م	-	نسخه خطی سغدی	اشاره به شهیدان سرزمین بلاشفر به نام‌های یزدین، آدورهرمزد، آناهید، و پتیون در سال نهم پادشاهی یزدگرد دوم. در این شرح حال، وجود اسامی افراد عالی‌رتبه و آمدوشد آن‌ها نشان از اهمیت این منطقه داشته؛ افرادی هم‌چون مهریار پدر یزدین (معنی با نسبی از دینور از زمان بهرام پسر یزدگرد)، آدور هرمزد (موبد وه‌شاپور فارس و ولاشفر)، آدورفرازگرد (موبدی که برای منصرف‌کردن آدورهرمزد فرستاده شد)، تهمین (گماشته‌شده برای یافتن دختر آدور هرمزد)، مهربرزین (منشی پادشاه، شهر داور یا شهردبیر که از دربار برای اجرای مجازات پتیون به منطقه آمد)، و غیره.	Hoffmann 1880: 67; Corluy 1888; Sims-Williams 1985: 31-50	متن شهادت‌نامه پتیون در اواخر قرن پنجم یا ششم میلادی تألیف شد که نه تنها به زبان سریانی، بلکه قطعاتی از یک نسخه خطی سغدی نیز از آن باقی مانده است (Payne 2015: 62). برای اطلاعات بیشتر، بنگرید به Sims-Williams 1985: 31 به‌نقل از Corluy در کلیسای شرقی سه مرد با نام پتیون Pethion یا فتیون Phetion شناسایی شده که در این میان، یکی از آن‌ها قدیس برجسته‌ای از زمان یزدگرد دوم بوده که در شهر Halavana متولد شده بود و حاکم شهر و دخترش را غسل تعمید می‌دهد (Corluy 1888: 5). طبق منابع سریانی و سغدی فوق، مار پتیون به‌عنوان پاتریارک کلیسای شرقی مأموریت خود را برای دعوت به مسیحیت از سرزمین بلاشفر شروع کرد و به دیگر نقاط از جمله مادای رفت. در جریان دست‌گیری او، به مسائل متعددی اشاره شد از جمله ساخت محراب بر فراز کوهی صخره‌ای که در متن سریانی در شمال و در متن سغدی در جنوب شهر قرار دارد، قیام مغان علیه او، زنجیر کردن و بردنش برای آزمایش به رودخانه گوزان و سنانی، و خشک شدن رودخانه. در نهایت، اشاره به کشتن پتیون و دفن او در سکونتگاهش، یعنی همان‌جایی که دختر آدورهرمزد مجازات شد. در متن سغدی، این مکان با عنوان کوهی متروک ذکر شده است. به‌عقیده هوفمن، SNNI همان رودخانه حلوان است (Hoffmann 1880: 63).

جای نام‌های منسوب به محدوده سرپل ذهاب از هزاره ... (سامر نظری و دیگران) ۳۲۵

دوره	نام فرمان‌روا	تاریخ	آوانویسی	نوع متن	محتوای متن	منبع	توضیحات
		۸۴۰ م	-	دین	اشاره توماس مرگایی به ساخت یک صومعه توسط خسرو دوم برای شیرین در بلاشفر	Budge 1893: 80	از نظر هوفمن بلاشفر، تنها به‌عنوان منظر پیرامون حلوان ظاهر می‌شود (Hoffmann 1880: 120). در کتاب <i>اتنیکا</i> (Ethnica) اثر استفان بیزانسی به یک شهر پارسی به نام Βολογεσίφορα اشاره شده است (Billerbeck 2006: 358-9) که طبق نظر برخی از محققان این واژه می‌تواند با بلاشفر واقع در زاگرس مطابقت داشته باشد (Chaumont 1974: 82; Budge 1893: 81) برای اطلاعات بیش‌تر درباره بلاشفر / ولاشفر، ولاشجرد، و بلاشکرد بنگرید به Chaumont 1974; Maricq 1959; Keall 1975
		-	Vālxšfarr	اداری	گل مهر به‌دست‌آمده با عنوان مدافع درویشان و دادگر از ولاشفر	Gyselen 1989: 61; Gignoux 1978: B75	یکی از مناطقی که معمولاً با حلوان یکی در نظر گرفته شده ولاشفر / بلاشفر است که در اواخر دوره ساسانی به‌عنوان یکی از استان‌های واقع در ماد از آن یاد شده است (Gyselen 1989: 61, 83). به‌عقیده هژبری قصر شیرین در دوره ساسانی بخشی از منطقه ولاشفر / بت لشر بوده است (Hozhabri 2016: 118)
اسلامی	-	قرون سوم تا ششم ق	-	بنوعی / تاریخی	اشاره به استان شاذفیروز و طسوج‌های آن که با حلوان هم‌سان در نظر گرفته شده است. اشاره به ساخت شهری به‌نام ایران شاد کواد در میان حلوان و شهر زور توسط قباد اشاره به ساخت شهری با نام بلاش‌کرد / بلاش‌فر / بلاشفر توسط بلاش بن فیروز به در حلوان یا جانب آن	ابن‌خردادبه ۱۳۷۱: ۷ مسعودی ۱۳۴۹: ۴۱ اصفهانی ۱۳۴۶: ۵۴ اصفهانی ۱۳۴۶: ۵۴ ثعالی ۱۳۲۸: ۲۸۰؛ <i>مجموعه التواریخ و القصص</i> ۱۳۱۸: ۹۲	برای اطلاعات بیش‌تر درباره منطقه حلوان در اواخر دوره ساسانی و اوایل اسلامی، بنگرید به شوارتس ۱۴۰۰: ۶۸۰-۷۱۰ Morony 1982: 21-22; Lewis et al. 1986: 571-572

تصویر ۱. نقشه موقعیت جغرافیایی شهرستان سرپل زهاب و جای نام‌های به کار برده شده در متن مقاله

پی‌نوشت‌ها

۱. برای اطلاعات بیش‌تر در ارتباط با انگیزه نام‌های انتخاب‌شده برای مکان‌های مختلف و هم‌چنین گونه‌شناسی جای نام‌ها در جغرافیای تاریخی، بنگرید به Tent and Blair 2011؛ باستانی راد و مردوخ ۱۳۹۲.
۲. برای اطلاعات بیش‌تر، بنگرید به میرقادی و دیگران ۱۳۹۸.
۳. منظور رود الوند امروزی است.
۴. معروف به کتیبه قریب هله‌دنی.
۵. URU *hal-man*. رونویسی حرف صامت *h* در کتیبه‌های آشور نو بایستی به صورت *خ* تلفظ شود. گفتنی است که در دوران آشور نو تلفظی به صورت *ح* یا *ه* وجود نداشته است (مکاتبه با پروفیسور John Huehnergard، زبان‌شناس، ۱۷ مارس ۲۰۲۲).
۶. گفتنی است در رونوشتی متعلق به دوران بابل قدیم درباره گزارش فتوحات پادشاهی نرام‌سین از مکانی به نام *Ar-ma-nam^{ki}*، *Ar-ma-nim^{ki}* و *Ar^l-ma-num^{ki}* نیز یاد شده است (Foster 1982: 28, i 7, 17; 29, ii 4).

جای نام‌های منسوب به محدوده سرپل ذهاب از هزاره ... (سامر نظری و دیگران) ۳۲۷

15, v 30; 30, 24, 4, iii). این واژه، که به شهری در سوریه منتسب است، در کتیبه‌های متعدد نرام‌سین اغلب همراه با اِیلا بوده (Foster 1982; Alkhafaji and Marchesi 2020) و در بعضی موارد به‌تنهایی به آن اشاره شده است (Grayson and Sollberger 1976: 115, 20). برای مباحث بیش‌تر از مکان‌یابی این منطقه بنگرید به Güterbock 1934: 73-74. علاوه‌بر این واژه، در دوران آشور میانه نیز با جای‌نام *URU ar-ma-an* روبه‌رو هستیم که معمولاً با اُگر-سَلو (Ugar-Sallu) همراه است. این نام‌ها در دو کتیبه متعلق به تیگلّت پیلسر اول (۱۱۱۴-۱۰۷۶ پ.م)، ذیل شرح لشکرکشی‌های نظامی به فتح آرمن در منطقه اُگر-سَلو دیده شده (Grayson 1991: 43, 53) که طبق کتیبه در پایین‌دست آشور، میان زاب کوچک و دیاله واقع بود. چنین موقعیتی با مکان پیش‌نهادی برای خلمن در نزدیکی سرپل ذهاب قابل تطبیق نیست و بنابراین، به‌نظر می‌رسد با دو مکان روبه‌رو هستیم: منطقه‌ای در کوهستان‌ها به‌سمت شرق که معمولاً خلمن خوانده شده و در حوزه سرپل ذهاب قرار داشت و منطقه دیگری در شمال کوه حمزین که آرمن نامیده می‌شد (Levine 1973: 26).

۷. در میان مناطق ذکرشده از کتیبه‌های شَلَمَنْصَر سوم، شاهد پیش‌روی به‌سمت شهر دیگری نیز با عنوان خلمن هستیم که طبق شواهد متنی و شهرهای پیرامونی در مسیر لشکرکشی، به‌نظر می‌رسد دارای موقعیت جغرافیایی متفاوتی بوده و به شهری در سوریه اشاره داشته است (Brinkman 1968: 195, 1195;) (Schiffer 1911: 99).

۸. شهری در یونان باستان و محل جنگ پلاته در زمان خشایارشا در سال ۴۷۹ پ.م.

۹. احتمال دارد واژه خالونیتیس صرفاً یک رونویسی یونانی باشد که از نام محلی و بومی منطقه (حلوان یا چیزی شبیه به آن) اقتباس شده است. گفتنی است که یونانیان به ریشه *Xalōn* مشتق *ιτις* را اضافه کردند که مشخصه جای‌نام‌ها به‌ویژه نام استان‌ها و مناطق است (مکاتبه با Ioannis Konstantakos زبان‌شناس، ۲۸ نوامبر ۲۰۲۲).

۱۰. در تاریخ کلیسای شرق سه پاتریارک با نام یسوع‌یهب *Isho'-Yahb* شناخته می‌شود که به‌ترتیب یسوع‌یهب اول (۵۸۲-۵۹۵ م)، یسوع‌یهب دوم (۶۲۸-۶۴۳ م)، و یسوع‌یهب سوم (۶۶۰-۶۵۰ م) هستند. در این‌جا، احتمالاً یسوع‌یهب دوم مدنظر است (Mingana 1925: 74-75). شکل‌گیری حلوان به‌عنوان متروپولیس احتمالاً پیش از حمله مسلمانان در ۶۴۲ م بوده است (Fiey 1993: 92).

۱۱. برای اطلاعات بیش‌تر از ترتیب مطران‌نشین‌ها از جمله حلوان در متون مختلف، بنگرید به Young 1972: 290 و برای اطلاع از اسامی اسقف‌های حلوان در سال‌های مختلف، بنگرید به Le Quien 1740: 1247-1250; Fiey 1993: 92-93.

12. B270, Z22, B278 (Gyselen 1989: 45).

13. Arbān, Kēn (ibid.: 45).

۱۴. به‌نظر فرای، ایران آسان کرد کواد همان ایوان کرخه امروزی است (فرای ۱۴۰۱: ۲۷).

15. The Australian National Placenames Survey.

۱۶. ازجمله: ۱. جای نام‌های توصیفی که نشان‌دهنده ویژگی‌های ذاتی یک مکان یا عارضه هستند؛ ۲. جای نام‌های وابسته که بیان‌گر ویژگی‌های عارض‌شده بر یک مکان است؛ ۳. جای نام‌های روی‌دادی که براساس یک اتفاق، روی‌داد، مناسبت، یا تاریخ شکل گرفته است؛ ۴. جای نام‌های ارزش‌گذاری‌شده که بازتاب‌کننده احساس فرد نام‌گذار یا براساس توارد ذهنی ایجاد شده است؛ ۵. جای نام‌های انتقالی که از یک محل یا ویژگی دیگری برای منطقه جدید گرفته شده است؛ ۶. جای نام‌های بومی که برگرفته از زبان محلی منطقه است؛ ۷. جای نام‌های اسمی که به‌افتخار یک شخص این اسم را گرفته است؛ ۸. ابداعات زبانی که با ترکیب دو یا چند واژه زبانی یک کلمه جدید را به‌وجود می‌آورند؛ ۹. جای نام‌های اشتباهی که بر اثر انتقال اشتباه معنی، تلفظ غلط، و درک نادرست از واژه بومی یا اصلی گرفته شده است. علاوه‌بر موارد فوق واژه‌هایی هستند که منطبق با هیچ‌کدام از گروه‌های مذکور نیستند و تحت عنوان ناشناخته در نظر گرفته می‌شوند (ibid.: 85-86).

کتاب‌نامه

- ابن‌خردادبه (۱۳۷۱)، *مسالك و ممالك*، ترجمه سعید خاگرد، تهران: میراث ملل.
- اصفهانی، حمزه بن حسن (۱۳۴۶)، *سنی ملوک الارض و الانبیا*، ترجمه جعفر شعار، تهران: بنیاد فرهنگ ایران.
- باستانی راد، حسن و دل‌آرا مردوخ (۱۳۹۲)، «گونه‌شناسی جای نام‌ها در جغرافیای تاریخی ایران»، *مجله پژوهش‌های تاریخی ایران و اسلام*، دوره ۷، ش ۱۲، ۲۱-۵۰.
- پیگولوسکایا، نینا (۱۳۷۲)، *شهرهای ایران در روزگار پارتیان و ساسانیان*، ترجمه عنایت‌الله رضا، تهران: علمی و فرهنگی.
- ثعالبی، ابو منصور عبدالملک (۱۳۲۸)، *شاهنامه ثعالبی*، ترجمه محمود هدایت، تهران: چاپ‌خانه مجلس.
- حاکمی، علی (۱۳۴۷)، «سنگ‌نبشته مربوط به زمان مردوک آپال ایدین»، *باستان‌شناسی و هنر ایران*، ش ۱، ۶۸-۷۱.
- خسروی، شکوه، ایرج رضایی، و سجاد علی‌بیگی، (بی‌تا)، «پیش‌نهادی برای مکان‌یابی شهر بلاشغر/ بلاش‌فر دوره ساسانی در ناحیه حلوان (به‌استناد متون تاریخی، شواهد زبان‌شناختی و مدارک باستان‌شناسی)، *مطالعات باستان‌شناسی*، در دست چاپ.
- دریایی، تورج (۱۳۸۸)، *شهرستان‌های ایران‌شهر*، ترجمه شهرام جلیلیان، تهران: توس.
- دلپذیر، زهرا، علی‌اکبر شامیان ساروکلاتی، و مهدی رحیمی (۱۳۹۰)، «رد و موبد در شاهنامه»، *پژوهش‌های زبان و ادبیات فارسی*، دوره ۳، ش ۳، ۶۱-۷۴.
- ده پهلوان، مصطفی، مهرداد ملک‌زاده، و ذبیح‌الله چهارراهی (۱۳۹۷)، «بررسی باستان‌شناختی بخشی از شاه‌راه خراسان بزرگ: گردنه پاتاق یا "دربند مادی"»، *پژوهش‌های باستان‌شناسی ایران*، دوره ۸، ش ۱۹، ۱۲۷-۱۴۶.
- رضایی، ایرج (۱۳۹۷)، «از خلمان تا الون، سرگذشت چهارهزارساله یک جای نام باستانی (سرپل ذهاب)»، *پژوهش‌های ایران‌شناسی*، دوره ۸، ش ۱، ۳۷-۵۶.

جای‌نام‌های منسوب به محدودهٔ سرپل ذهاب از هزارهٔ ... (سامر نظری و دیگران) ۳۲۹

رفاهی علمداری، فیروز (۱۳۸۰)، *مبانی توپونیمی و نگاهی به توپونیمی‌های ایران*، تهران: سازمان نقشه‌برداری کشور.

سرکاراتی، بهمن (۱۳۵۳)، «اخبار تاریخی در آثار مانوی؛ بخش اول مانی و اشکانیان»، *دوفصل‌نامه علمی - پژوهشی زبان و ادب فارسی (نشریه سابق دانشکدهٔ ادبیات دانشگاه تبریز)*، دورهٔ ۲۶، ش ۱۱۱، ۳۶۱-۳۳۹.

شکری فومشی، محمد (۱۳۹۶)، *راهنمای دست‌نوشته‌های مانوی تورفان (روش‌شناسی ویرایش و بازسازی)*، تهران: میراث مکتوب.

شوارتس، پاول (۱۴۰۰)، *جغرافیای تاریخی ایران در دوران اسلامی بر مبنای متون جغرافی‌دانان مسلمان*، ترجمهٔ مریم میراحمدی و غلامرضا وره‌رام، تهران: گستره.

فرای، ریچارد نلسون (۱۴۰۱)، *عصر زرین فرهنگ ایران*، ترجمهٔ مسعود رجب‌نیا، تهران: سروش.

قنبری، صباح و صباح خسروی‌زاده (۱۳۸۹)، «جغرافیای تاریخی حلوان»، *پژوهش در تاریخ*، س ۱، ش ۱، ۱۸-۱.

مارکوارت، یوزف (۱۳۷۳)، *ایران‌شهر بر مبنای جغرافیای موسی خورنی*، ترجمهٔ مریم میراحمدی، تهران: اطلاعات.

مجم‌التواریخ و‌التقصص (۱۳۱۸)، به‌تصحیح ملک‌الشعراء بهار، به کوشش محمد رمضان، تهران: خاور.

مسعودی، ابوالحسن علی بن حسین (۱۳۴۹)، *التنبیه و‌الاشراف*، ترجمهٔ ابوالقاسم پاینده، تهران: بنگاه ترجمه و نشر کتاب.

ملک‌زاده، مهرداد (۱۳۷۵)، «یک مأخذ سریانی در تاریخ ماد»، *مجلهٔ باستان‌شناسی و تاریخ*، س ۱۱، شمارهٔ پیاپی ۲۱ و ۲۲، ۱۵-۲۶.

میرقادری، محمدامین، کمال‌الدین نیکنامی، و بهار رضایی باغبیدی (۱۳۹۸)، «باتیر پژوهش پیرامون یک نام کهن در سرپل ذهاب»، *پژوهش‌های باستان‌شناسی ایران*، دورهٔ ۹، ش ۲۳، ۳۹-۵۰.

نصرالله‌زاده، سیروس (۱۳۹۰)، «ادبیات کتیبه‌ای: بازنگری بر کتیبهٔ اشکانی سرپل ذهاب: گودرز گویو یا گودرز اردوان»، *پژوهش‌های زبانی*، دورهٔ ۲، ش ۱، ۱۲۹-۱۵۶.

نیکنامی، کمال‌الدین و محمدامین میرقادری (۱۳۹۷)، «سرنخ‌های جدیدی از روی‌دادهای تاریخی در سرپل ذهاب در اواخر هزارهٔ سوم پ.م با نگاهی به نقش‌برجستهٔ آنوبانی نی»، *پژوهش‌های ایران‌شناسی*، دورهٔ ۸، ش ۲، ۱۲۷-۱۴۵.

Abdi, K. and G. Beckman (2007), "An Early Second-Millennium Cuneiform Archive from Chogha Gavanah, Western Iran", *Journal of Cuneiform Studies*, vol. 59, 39-91.

Ahmed, K. M. (2012), *The Beginnings of Ancient Kurdistan (c. 2500-1500 BC): A Historical and Cultural Synthesis*, Doctoral Thesis, Leiden University.

- Albright, W. F. (1925), "A Babylonian Geographical Treatise on Sargon of Akkad's Empire", *Journal of the American Oriental Society*, vol. 45, 193-245.
- Albu, E. (2014), *The Medieval Peutinger Map: Imperial Roman Revival in a German Empire*, Cambridge: Cambridge University Press.
- Alibaigi, S. and G. MacGinnis (2023), "The Bamu Stela, Shahr-i Fadak, and Tapeh Shaho: Why Were so Many Monuments Erected around Mount Bamu?", *Bulletin of the American Society of Overseas Research*, vol. 389, 99-119.
- Alibaigi, S. et al. (2020), "Longitude 45 East: New Evidence for one of the Oldest Political Frontiers in the Ancient World", *Journal of Near Eastern Studies*, vol. 79, no. 1, 21-40.
- Alkhafaji, N. and G. Marchesi (2020), "Naram-Sin's War against Armanum and Ebla in a Newly-Discovered Inscription from Tulul al-Baqarat", *Journal of Near Eastern Studies*, vol. 79, no. 1, 1-20.
- Biggs, R. D. (1974), *Inscriptions from Tell Abū Šalābīkh*, Chicago and London: The University of Chicago.
- Biglari, A., S. Alibaigi, and M. Beyranvand (2018), "The Stele of Sarab-e Sey Khan: A Recent Discovery of a Second-Millennium Stele on the Iranian-Mesopotamian Borderland in the Western Zagros Mountains", *Journal of Cuneiform Studies*, vol. 70, no. 1, 27-36.
- Billerbeck, A. (1898), *Das Sandschak Suleimania und dessen Persische Nachbarlandschaften zur Babylonischen und Assyrischen Zeit: Geographische Untersuchungen unter Besonderer Berücksichtigung Militärischer Gesichtspunkte*, Leipzig: E. Pfeiffer.
- Billerbeck, M. (2006), *Stephani Byzantii Ethnica*, vol. I, Germany: Walter De Gruyter.
- Borger, R. (1970), "Vier Grenzsteinurkunden Merodachbaladans I. von Babylonien. Der Teheran-Kudurru, SB 33, SB 169 und SB 26", *Archiv für Orientforschung*, Band. 23, 1-26.
- Bostock, J. (1855), *The Natural History of Pliny*, London: Henry G. Bohn.
- Brinkman, J. A. (1967), *Materials and Studies for Kassite History*, vol. 1, Chicago: The Oriental Institute of the University of Chicago.
- Brinkman, J. A. (1968), *A Political History of Post-Kassite Babylonia, 1158-722 B.C.*, Roma: Pontificium Institutum Biblicum.
- Brock, S. (1979), "Syriac Historical Writing: A Survey of the Main Sources", *Journal of the Iraqi Academy (Syriac Corporation)*, vol. 5, no. 25, 1-30.
- Brooks, E. W. (1910), *Eliae Metropolitae Nisibeni Opus Chronologicum*, Leipzig: Harrassowitz.
- Budge, E. A. W. (1893), *The Book of Governors: The Historia Monastica of Thomas, Bishop of Margâ A.D. 840, Edited from Syriac Manuscripts in the British Museum and Other Libraries*, vol. 2, London: Kegan, Paul, Trench, Trübner and Co.
- Chabot, J. B. (1902), *Synodicon Orientale ou Recueil de Synodes Nestoriens*, Paris: Imprimerie Nationale.
- Chaumont, M. L. (1974), "Études d'Histoire Parthe. III: Les villes fondées par les Vologèse", *Syria*, vol. 51, no. 1/2, 75-89.
- Chiera, E. (1934), *Joint Expedition with the Iraq Museum at Nuzi IV: Proceeding in Court*, Philadelphia: University of Pennsylvania.

جای نام‌های منسوب به محدوده سرپل ذهاب از هزاره ... (سامر نظری و دیگران) ۳۳۱

- Cole, S. and P. Machinist (1998), *Letters from Priests to the Kings Esarhaddon and Assurbanipal*, State Archives of Assyria, vol. 13. Helsinki: Helsinki University.
- Cooley, J. (2006), "Text from the Reign of Nebuchadnezzar I", in: *The Ancient Near East, Historical Sources in Translation*, M. W. Chavalas (ed.), 160-164, Malden: Blackwell.
- Corluy J. (1888), "Historia Sancti mar Pethion", *Analecta Bollandiana*, vol. 7, 5-44.
- Debie, M. (2018), "For a Different History of the Seventh Century CE: Syriac Sources and Sasanian and Arab-Muslim Occupation of the Middle East", in: *Studying the Near and Middle East at the Institute for Advanced Study, Princeton, 1935-2018*, S. Schmidtke (ed.), 45-47.
- Devos, P. (1946), "Sainte Sirin, Martyre Sous Khosrau Ier Anosarvan", *Analecta Bollandiana* LXIV, 87-131.
- Devos, P. (1965), "Abgar, hagiographe perse méconnu (début du Ve siècle)", *Analecta Bollandiana*, vol. 83, no. 3-4, 303-328.
- Fiey, J. M. (1979), *Communautés Syriennes en Iran et Irak des Origins à 1532*, London: Variorum.
- Fiey, J. M. (1993), *Pour un Oriens Christianus Novus: Répertoire des Diocèses Syriens Orientaux et Occidentaux*, Beirut and Stuttgart: Franz Steiner.
- Fincke, J. (1993), *Die Orts-und Gewässernamen der Nuzi-Texte. Répertoire Géographique des Textes Cuneiforms*, Band. 10, Wiesbaden: Ludwig Reichert.
- Foster, B. R. (1982), "The Siege of Armanum", *Journal of the Ancient Near Eastern Society*, vol. 14, no. 1, 27-36.
- Frayne, D. R. (1992), *The Early Dynastic List of Geographical Names*, New Haven: American Oriental Society.
- Frayne, D. R. (1999), "The Zagros Campaigns of Sulgi and Amar-Suena", in: *Nuzi at Seventy-Five. Studies on the Civilization and Culture of Nuzi and the Hurrians*, D. Owen and G. Wilhem (eds.), vol. 10, 141-201, Bethesda: CDL Press.
- Frye, R. N. (1970), *Sasanian Clay Sealings in the Baghdad Museum, Sumer*, vol. 26, 237-240.
- Gignoux, Ph. (1978), *Catalogue des Sceaux, Camées et Bulles sassanides de la Bibliothèque Nationale et du Musée du Louvre. II. Les sceaux et bulles inscrits*, Paris: Bibliothèque Nationale.
- Glassner, J. J. (2004), *Mesopotamian Chronicles*, Atlanta: Society of Biblical Literature.
- Goetze, A. (1953), "Hulibar of Duddul", *Journal of Near Eastern Studies*, vol. 12, no. 2, 114-123.
- Grayson, A. K. and E. Sollberger (1976), "L'insurrection Générale Contre Narām-Suen", *Revue d'Assyriologie et d'archéologie orientale*, vol. 70, no. 2, 103-128.
- Grayson, A. K. (1974/1977), "The Empire of Sargon of Akkad", *Archiv für Orientforschung*, Band. 25, 56-64.
- Grayson, A. K. (1975), *Assyrian and Babylonian Chronicles*, New York: Augustin.
- Grayson, A. K. (1991), *Assyrian Rulers of the Early First Millennium BC. I (1114-859 BC)*, Toronto, Buffalo, London: University of Toronto.
- Grayson, A. K. (1996), *Assyrian Rulers of the Early First Millennium BC. II (858-745 BC)*, Toronto, Buffalo, London: University of Toronto.

- Gropp, G. (1968), "Die Parthische Inschrift von Sar-Pol-e Zohab", *Zeitschrift der Deutschen Morgenländischen Gesellschaft*, Band. 118, 315-319.
- Güterbock, H. G. (1934), "Die historische Tradition und ihre Literarische Gestaltung bei Babyloniern und Hethitern bis 1200", *Zeitschrift für Assyriologie und Vorderasiatische Archäologie*, vol. 42, no. -4, 1-91
- Gyselen, R. (1989), *La géographie administrative de l'empire Sassanide, les témoignages sillographiques, Res Orientales I*, Paris: Groupe Pour L'Etude de la Civilisation du Moyen-Orient.
- Harper, R. F. (1900), *Assyrian and Babylonian Letters Belonging to the Kouyunjik Collections of the British Museum*, part V, Chicago: The University of Chicago.
- Hausleiter, A., E. J. Keall, and M. Roaf (2000), "Map 92 Ecbatana-Susa", in: *Barrington Atlas of the Greek and Roman World, with Map-by-Map Directory*, R. J. A. Talbert (ed.), 1315-1323, Princeton: Princeton University.
- Henkelman, W. (2010), "Šilhak-Inšušinak I, II", in: *Reallexikon der Assyriologie*, 12.5/6, 492-495.
- Henning, W. B. (1952), "A Farewell to the Khagan of the Aq-Aqatārān", *Bulletin of the School of Oriental and African Studies*, vol. 14, no. 3, 501-522.
- Herzfeld, E. (1920), *Am Tor von Asien: Felsdenkmale aus Irans Heldenzeit*, Berlin: Dietrich Reimer.
- Herzfeld, E. (1938), "Notes on the Achaemenid Coinage and some Sasanian Mint-Names", in: *Transactions of the International Numismatic Congress: organized and held in London by the Royal Numismatic Society*, J. Allan, H. Mattingly and E. S. G. Robinson (eds.), 413-426, London: Bernard Quaritch.
- Hoffmann, G. (1880), *Auszüge aus syrischen Akten persischer Märtyrer*, Leipzig: Brockhaus
- Horowitz, W. (1998), *Mesopotamian Cosmic Geography*, Indiana: Eisenbrauns.
- Hozhabri, A. (2016), "Hawsh-Kori and Char-Ghapi: Why the Sassanids Built Two Monuments in the West of Kermanshah and the South of Iraqi Kurdistan", in: K. Konstantions and M. John (eds.), *The Archaeology of the Kurdistan Region of Iraq and Adjacent Regions*, 101-124, Oxford: Archaeopress.
- Humbach, H. and P. O. Skjærvø (1983), *The Sassanian Inscription of Paikuli*, part 3.1/2, Wiesbaden: Dr. Ludwig Reichert.
- Hüsing, G. (1916), *Die einheimischen Quellen zur Geschichte Elams*, vol. 1, Leipzig: JC Hinrichs.
- Jones, H. L. (1930), *The Geography of Strabo*, vol. VII, London: William Heinemann.
- Jones, R. (2016), "Names and Archaeology", in: *The Oxford Handbook of Names and Naming*, C. Hough (ed.), 467-475, London: Oxford University.
- Keall, E. J. (1975), "Parthian Nippur and Vologases' Southern Strategy: A Hypothesis", *Journal of the American Oriental Society*, vol. 95, no. 4, 620-632.
- King, L. W. (1912), *Babylonian Boundary-Stones and Memorial-Tablets in the British Museum*, London: British Museum.
- König, F. W. (1965), *Die Elamischen Königsinschriften*, Graz: Archiv für Orientforschung, herausgegeben von Ernst Weidner, Beiheft 16.
- Lacheman, E. R. (1958), *Excavations at Nuzi*, vol. 7: *Economic and Social Documents*, Harvard Semitic Series, vol. XVI, Cambridge, Massachusetts: Harvard University.

جای‌نام‌های منسوب به محدودهٔ سرپل‌ذهاب از هزارهٔ ... (سامر نظری و دیگران) ۳۳۳

- Lambert, W. G. (2007), *Babylonian Oracle Questions*, Indiana: Eisenbrauns.
- Le Quien, M. (1740), *Oriens Christianus*, vol. II. Paris: Ex Typographia Regia.
- Levine, L. D. (1973), "Geographical Studies in the Neo-Assyrian Zagros: I", *Iran*, vol. 11, 1-27.
- Lewis, B. et al. (1986), *The Encyclopedia of Islam*, vol. III, Leiden: Brill.
- Lewy, H. (1968), "A Contribution to the Historical Geography of the Nuzi Text", *Journal of the American Oriental Society*, vol. 88, no. 1, 150-162.
- Maricq, A. (1959), "Vologésias, l'emporium de Ctésiphon", in: *Comptes rendus des séances de l'Académie des Inscriptions et Belles-Lettres*, vol. 103e, no. 1, 110-115.
- Markwart, J. (1931), *A Catalogue of the Provincial Capitals of Ērānshahr, Pahlavi Text, Version and Commentary*, G. Messina (ed.), Rome: Pontificio Istituto Biblico.
- Michel, E. (1956), "Die Assur-Texte Salmanassars III (858-824): 8. Fortsetzung", *Die Welt des Orients*, Band. 2, H. 3, 221-233.
- Mingana, A. (1925), *The Early Spread of Christianity in Central Asia and the Far East: a New Document*, Manchester: The University Press.
- Morony, M. G. (1982), "Continuity and Change in the Administrative Geography of Late Sasanian and Early Islamic al-'Irāq", *Iran*, vol. 20, 1-49.
- Morony, M. G. (1984), *Iraq after the Muslim Conquest*, Princeton: Princeton University.
- Müller, G. (1994), *Studien zur Siedlungsgeographie und Bevölkerung des Mittleren Osttigrisgebietes*, Germany: Heidelberger Orientverlag.
- Oppenheimer, A. (1983), *Babylonia Judaica in the Talmudic Period*, Wiesbaden: Dr. Ludwig Reichert.
- Oshima, T. (2012), "Another Attempt at Two Kassite Royal Inscriptions: The Agum-Kakrime Inscription and the Inscription of Kurigalzu the Son of Kadashmanharbe", *Babel und Bibel 6: Annual of Ancient Near Eastern, Old Testament, and Semitic Studies*, 225-268.
- Owen, D. I. (1995), *General Studies and Excavations at Nuzi 9/3*, Indiana: Eisenbrauns.
- Parker, B. (1961), "Administrative Tablets from the North-West Palace, Nimrud" *Iraq*, vol. 23, no. 1, 15-67.
- Parpola, S. (1970), *Neo-Assyrian Toponyms*, Kevelaer: Butzon and Bercker.
- Payne, R. (2015), *A State of Mixture, Christians, Zoroastrians, and Iranian Political Culture in Late Antiquity*, California: University of California.
- Periegetes, D. (1710), *Dionysii Orbis Descriptio; Cum Commentariis Eustathii*, Oxoniæ: E Theatro Sheldoniano.
- Pettinato, G. (1978), "L'Atlante Geografico del Vicino Oriente Antico attestato ad Ebla e ad Abū Ṣalābīkh (I)", *Orientalia*, vol. 47, no. 1, 50-73.
- Pettinato, G. (1981), *The Archives of Ebla*, New York: Doubleday and Company.
- Potts, D. T. (2017), "Elamite Karintaš and Avestan Kvirinta: Notes on the Early History of Kerend", *Iranian Studies*, vol. 50, no. 3, 345-367.
- Potts, D. T. (2020), "On Cultural Boundaries and Languages in Western Iran: The Case of the Zagros Gates", in: K. Niknami and A. Hojabri (eds.), *Archaeology of Iran in the Historical Period*, 55-63, University of Tehran Science and Humanities Series, Switzerland: Springer.

- Potts, D. T. (2021), "The Zagros Frontier: Physical Feature, Cultural Boundary, Political Divide", in: T. Daryaei and R. Rollinger (eds.), *Iran and its Histories: From the Beginnings through the Achaemenid Empire*, 45-61, Wiesbaden: Classica et Orientalia 29.
- Pourshariati, P. (2014), "New Vistas on the History of Iranian Jewry in Late Antiquity, Part I: Patterns of Jewish in Iran", in: H. Sarshar (ed.), *The Jews of Iran*, 1-32, London: I. B. Tauris.
- Rawlinson, H. C. (1909), *A Selection from the Miscellaneous Inscriptions of Assyria and Babylonia; The Cuneiform Inscriptions of Western Asia*, vol. V, London: Lithographed by Harrison and Sons.
- Rawlinson, H. C. (1839), "Notes on a March from Zohab, at the Foot of Zagros, along the Mountains to Khuzistan (Susiana), and from Thence Through the Province of Luristan to Kirmanshah, in the Year 1836", *Journal of the Royal Geographical Society of London*, vol. 9, 26-116.
- Rawlinson, H. C. (1870), *A Selection from the Miscellaneous of Assyria; The Cuneiform Inscriptions of Western Asia*, vol. III, London: Lithographed by R. E. Bowler.
- Reade, J.E. (1978), "Kassites and Assyrians in Iran", *Iran*, vol. 16, 137-143.
- Rezaei Nia, A. (2014), "The Preliminary Report on Soundings in the Site of Qaleh Gabri in Sarpol-e Zahab", in: P. Bieliński et al. (eds.), *Proceedings of the 8th International Congress on the Archaeology of the Ancient Near East*, 30 April-4 May 2012, University of Warsaw, vol. 2, "Excavation and Progress Reports Poster", 471-487, Wiesbaden: Harrassowitz.
- Sachau, E. (1915), *Die Chronik von Arbela, ein Beitrag zur Kenntnis des ältesten Christentums im Orient*, Berlin: Königl. Akademie der Wissenschaften.
- Schiffer, S. (1911), *Die Aramäer, Historisch-Geographische Untersuchungen*, Leipzig: J. C. Hinrichs'sche Buchhandlung.
- Schoff, W. H. (1914). *Parthian Stations by Isidore of Charax*. Philadelphia: The Commercial Museum.
- Schrader, E. (1878), *Keilinschriften und Geschichtsforschung: ein Beitrag zur monumentalen Geographie, Geschichte und Chronologie der Assyrier*, Giessen: J. Ricker'sche Buchhandlung.
- Schroeder, O. (1920), *Keilschrifttexte aus Assur Verschiedenen Inhalts*, Leipzig: J. C. Hinrichs'sche Buchhandlung.
- Shuckburgh, E. S. (2002), *The Histories of Polybius*, Book Five, Cambridge, Ontario: In Parentheses.
- Sims-Williams, N. (1985), *The Christian Sogdian Manuscript C2*, Berlin: Akademie-Verlag.
- Smith, W. (1870), *Dictionary of Greek and Roman Geography*, vol. I, Boston: Little, Brown, and Company.
- Stein, P. (2000), *Die mittel-und neubabylonischen Königsinschriften bis zum Ende der Assyrerherrschaft: Grammatische Untersuchungen*, Wiesbaden: Harrassowitz.
- Steinsaltz, A. (2016), *Koren Talmud Bavli, Kiddushin*, vol. 22, Jerusalem: Koren.
- Streck, M. (1900), "Das Gebiet der heutigen Landschaften Armenien, Kurdistan und Westpersien nach den babylonisch-assyrischen Keilinschriften", *Zeitschrift für Assyriologie und Vorderasiatische Archäologie*, vol. 15 (Jahresband), 257-382.
- Talbert, R. J. A. (2010), *Rome's World: The Peutinger Map Reconsidered*, Cambridge: Cambridge University.
- Tent, J. (2015), "Approaches to Research in Toponymy", *Names*, vol. 63, no. 2, 65-74.

- Tent, J. and D. Blair (2011), "Motivations for Naming: The Development of a Toponymic Typology for Australian Placenames", *Names*, vol. 59, no. 2, 67-89.
- Tomaschek, W. (1883), *Zur historischen Topographie von Persien*, I. Die Strassenzüge der Tabula Peutingerana, Wien: In Commission bei Carl Gerold's Sohn.
- Vallat, F. (1993), *Répertoire Géographique des Textes Cunéiformes XI. Les noms géographiques des sources suso-élamites*, Wiesbaden: Dr. Ludwig Reichert.
- Weidner, E. F. (1952-1953), "Das Reich Sargons von Akkad", *Archiv für Orientforschung*, vol. 16, 1-24.
- Welles, C.B. (1963), *Diodorus of Sicily*, vol. VIII, Book XVI and XVII, Cambridge, Harvard University.
- Whiting, R. M. (1987), *Old Babylonian Letters from Tell Asmar*, Chicago: The Oriental Institute of the University of Chicago.
- Winckler, H. (1894), *Sammlung von Keilschrifttexten, Vol II: Texte verschiedenen Inhalts*, Leipzig: Eduard Pfeiffer.
- Young, W. G. (1969), *Handbook of Source Materials for Students of Church History*, Madras: Christian Literature Society.
- Young, W. G. (1972), *Patriarch, Shah and Caliph: A Study of the Relationships of the Church of the East with the Sassanid Empire and the Early Caliphates up to 820 AD with Special Reference to Available Translated Syriac Sources, with Handbook of Source-Materials for Students of Church History up to 650 AD.*, PhD thesis, University of Glasgow.

